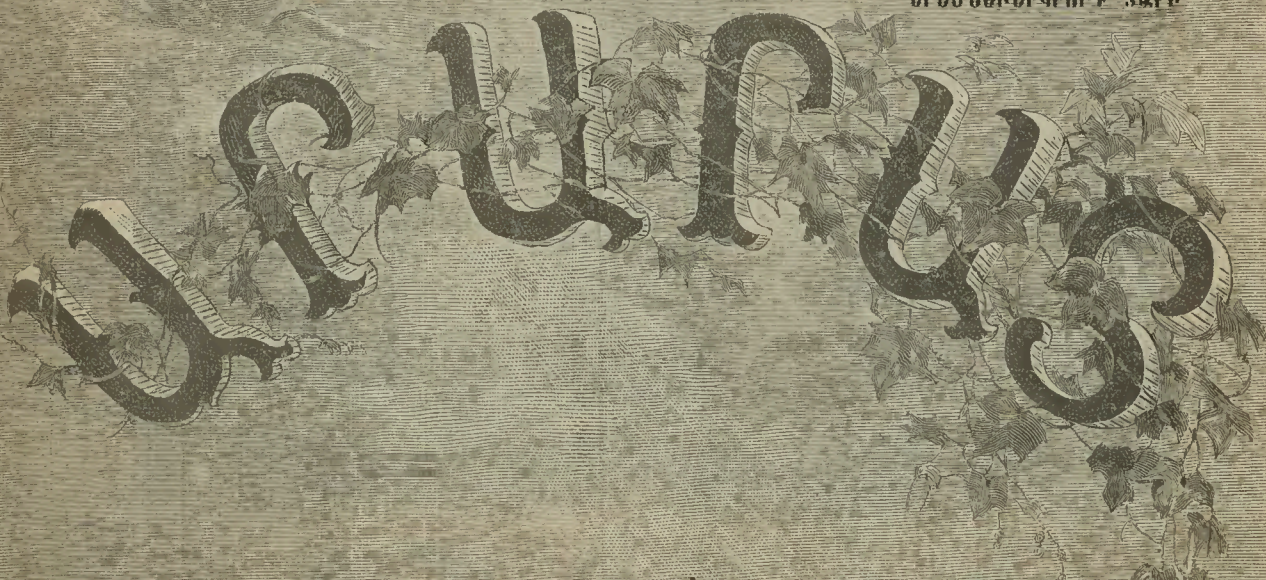

1899

ԹԻԻ Ե. ՄԱՅԻՍ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ ՏԱՐԻ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՒՌՈՅ Մ. ԸԶՄԻԱԺՆԻ

0081

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

1. Քաղուածք Կոնդակաց Վեհ. Հայրապետի 71

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

2. Տէր իմ և Աստուած իմ . . . 773
3. Յունական վանականութիւնը . . . 175

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

4. Օրթոդոքս և Կաթոլիկ եկեղեցիներ 109—113

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

5. Հակադոնական և դաւանափոխական շար-
ժումը մեր մէջ . . . 186
6. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ . . . 190
7. Ճեմարան Մայր Աթոռոյ . . . 191
8. Մատենադարան Մայր Աթոռոյ . . . »
9. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ . . . 129

ՄԱՆԿԱՎԱՐՓԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

10. Հին Հնդկաստանի ուսումը . . . Ս. Մ. 194

11. Հաշուական կարողութեան դարգացումը
մարդոց և լեզուաց մէջ (շար.) Հրաչեայ
Աճառեան 199

12. Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խո-
րենացու Հայոց Պատմութեան մէջ. (Կը
շարունակուի) . . . Մ. Արեղեան . 200

13. Հայագիտական տեղեկութիւններ . . .
Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 208

ԱՅԼԵԻԱՅԼԻ. . . Մ. Հ. 210

14. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՐԵՐԱՏԻ Խորովիկ թարգմա-
նիչ . (շար.) Գ. Վ. Յովսէփեան . 211

Բովանդակութիւն Ազգ. Հանգիսից
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻԱՆԻ.

ԹՅԻԼ. ԼՐ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ՀԵՆԳԵՐՈՐԴ

ՄԱՅԻՍ 1899 Թ.

ՀՐԱՄԱՆԱՐ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՆԱՓԵՐ ԵՒ ՍՐԵԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐՈՅ ԷԶՄԵՆԻ

1899

ს ა ნ ა ნ ა

Дозволено цензурою 15 Мая 1899 г. г. Тифлисъ.

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ს ა ნ ა ნ ა

ՊԸՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՔԱՂԱՌԵԹ Ի ԿՈՆԴԱԿՏՅ ՎԵՀԵՓԵԹ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՔ

Կոնդակ յանուն Կոնստանդինյան Զինեի յաղագս վաւերական համարելոյ զպսակն Եղիայի Բուշնարեանց ընդ Նեքտարինեայ Թոբոսեանց, Թ. 219:

— Եանուն Կոնստ. Վրաստանի, որով պատուիրեցաւ յընթացս միոյ եօթնեկի զեկուցանել զրողոքս և զգործս, որ զերեց քահանայից, այսինքն ևն Դաւիթ քահանայի Գերգիտեան, Աղէքսանդր քահանայի Տ. Եանութիւնեան և Կոստանդին քահանայի Արատեան. Թ. 229:

— Եանուն սինօղի ս. Էջմիածնի, որով աղատ կացուցան Եսայի և Հմայեակ սարկաւաղունք ի պաշտամանէ ծախսարարութեան Մայր Աթոռոյ. Թ. 242:

— Եանուն Կոնստ. Վրաստանի, որով հաստատեցաւ Սարգիս քհն. Շիոյեան ի ծխատէր և ի միաբան Նորաշէն եկեղեցւոյ Տըփիսեաց. Թ. 247:

— Եանուն սինօղի ս. Էջմիածնի զհաստատութենէ հրամանի Թ. 219 Կոնդակին, որ յանուն Կոնստ. Զինեի. Թ. 258:

— Եանուն սինօղի ս. Էջմիածնի զհաստատութենէ հրամանի Թ. 247 Կոնդակին վասն Շիոյեանց քհնի. Թ. 259:

— Ընդհանրական յանուն վանահարց, փոխանորդաց և տանուտեարց հայ գիւղօրէից, յաղագս ցուցանելոյ աջակցութիւն հրատարակել «Ազգազրական հանդիսի» պ Երուանդայ Լալոյեան, ի շրջին նորա ի վիճակ հայոց. Թ. 287:

— Եանուն Գեր. Տ. Եովհաննէս եպս. Շիրակունոյ, նախանդամայ Վանակ. Կառավար.

րութեան, վասն ինչ ինչ պարտաւորութեանց. Թ. 290:

— Եանուն Գիւտ ա. քհն. Աղանեան, որով պատուիրեցաւ տալ պատրաստել օժանդակ գործիս հալոցի վասն նոր մեքենայի տպարանի Մ. Աթոռոյ. Թ. 328:

— Եանուն վանահօր ս. Սարգիս ուխտատեղւոյն Տփիսեաց Արժ. Թադէոս վրդպտի, որով արտօնեցաւ նմա վասն նորոգութեան սենեկաց և կահ կարասեաց առնել ծախս 200 ռուբլիաց. Թ. 360:

— Եանուն միաբանութեան ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն Աղէքսանդրապօլու, որով ազդեղեց նոցա զինքմանէ կենաց փայտին յիւրումն պահարանի. Թ. 387:

— Եանուն Թեմակ. Վրաստանի և Իմէրէթի Գեր. Տ. Գէորգ Արք Եպս. որով յայտարարաւ նմա կարգումն պ. Աղէքսանդրի Վարչամեան ի կառավարիչ կալուածոց Մարցայ և տուեալ եղեն հրահանգք Թէ որպէս պարաին վարել. Թ. 424:

— Եանուն սինօղի ս. Էջմիածնի, որով յայտարարաւ վերադարձ Նորին ս. Օծութեան ի Մայր Աթոռն. Թ. 427:

— Եանուն Թեմակալին Պարսկ. և Հնդկաստանի Գեր. Մաղաքիա Եպս. որով արտօնեցաւ նմա ձեռնադրել յաստիճան արեղացութեան զգլխի Մկրտիչն Երկարակեցեան և զՎարդանն Տ. Վարդանեան ի միաբանութիւն Նոր Զուղայոյ. (յԱսպահան). Թ. 437:

— Եանուն հոգ. Կառավարութեան Աղէքսանդրապօլու, որով պատուիրեցաւ տալ ի տարին մի հաւիւր ռուբլի նպաստ այլոցն Արարաջեանի, յարգեանց պատկերի Նօթնվրաց. Թ. 455:

Հայրապետական Շնորհաց արժանացած
կուսակրթները.

Նորին Սրբութիւնն ի նկատի առնելով Սեանայ վանքի վանահայր Բարեշնորհ Տ. Սարգիս վարդապետ Փիլոյեանցի անձնուէր և գնահատելի աշխատութիւնը յօգուտ վանքի և միաբանից, բարեհաճեց շնորհել նորան վարդապետական ականակուռ լանջախաչ, կոնդակ թ. 164:

Նոր նախընտրելի փոխանորդական պաշտօնի մէջ հաստատուեցաւ և սե կերպասեայ ծաղկեայ փիլոն կրելու կոնդակ ստացաւ Վեհ. Հայրապետից Բարեշն. Տ. Մուշէ վարդապետ: թ. 284.

Թեկէթի վանահայր Բարեշնորհ Դիոնէսիոս վարդապետ Ջամալեանց, իւր ցոյց տուած հաւատարիմ ծառայութեանց համար արդեանց բազմացնելու վերաբերութեամբ, և վանուց վերանորոգութեան, ինչպէս և մինչև Ալէքսանդրապօլ իբրև Սանահնի միաբան Նորին Ս. Օծութեան ուղեկից լինելուն համար, ստացաւ կոնդակ սե ծաղկեայ կերպասեայ փիլոն կրելու թ. 385:

Ալէքսանդրապօլ եղած ժամանակ վեհափառ Հայրապետը միաբերան մեծ գովեստ լսելով Խժեօնից (Բէշքիլիսէ) վանքի վանահայր Բարեշ. Յարութիւն վարդապետի և միաբան Տ. Յակոբ վարդապետի քրտնաջան աշխատութեանց, ինչպէս և ուխտաւորաց ցոյց տուած ամեն դիւրութեանց, քաղաքավարի և սիրալիր ընդունելութեանց համար՝ բարեհաճեց նոյնպէս երկուքին ևս շնորհել վարդապետական լանջախաչ, առանձին կոնդակներով. թ. 414 և 415:

Պարգեւատրեալ քահանաներ՝ ըստ միջնորդութեան թեմակալ առաջնորդաց:

Աւագ Բազանայութեան պատուին արժանացան Տփլիսի Կոնսիստորիայի գանձապահ Տ. Համաղասպ Տ. Յովհաննիսեան և նոյն Կոնսիստորիայի անդամ Տ. Արսէն Բաղրատունի քահանաները. կոնդակ. թ. 362, 363:

Կամիլաւայ կրելու իրաւունք շնորհուեց Տփլիս քաղաքի Զաքարիա քահանայ Զարեղեանին, Սարգիս ա. քահանայ Եղիշեան-

ցին, Գաբրիէլ քահանայ Տ. Գաբրիէլեանցին և Դրիգոր քահանայ Շիրմազանեանցին. թ. կոնդակաց 364, 365, 366, 367:

Բազանայական լանջախաչ կրելու իրաւունք շնորհուեցաւ Տփլիս քաղաքի և նոյն թեմի հեռեւեալ քահանաներին. 1 Յովսէփ քհ. Աբովեանցին, 2 Մկրտիչ քհ. Գիւլումեանցին, 3 Գաբրիէլ քհ. Առաքելեանցին, 4 Թադէոս քհ. Երուանդեանին, 5 Կարապետ քհ. Ասլանեանցին, 6 Ղազարոս քհ. Պահաւունուն, 7 Թադէոս քհ. Աստաուրեանին, 8 Դէորդ քհ. Մեհրաբեանցին, 9 Մարտիրոս քհ. Ամիրզանեանցին, 10 Աշոտ քհ. Տ. Իսայիլեանցին, 11 Սահակ քհ. Դասակեանցին, 12 Յովհաննէս քհ. Դէմուրեանցին, 13 Արիստակէս քհ. Աբովեանցին, 14 Յակոբ քհ. Գաբրիէլեանցին, 15 Զրիստափոր քհ. Եղիկեանցին, թ. կոնդակաց. 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382:

Վերոյիշեալ քսան և մէկ քահանաները պարգեւատրուեցան թեմակալ առաջնորդ Դեր. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս Սուրենեանցի միջնորդութեամբ:

Երեւանի վիճակում:

Աւագ քահանայութեան պատու շնորհուեցաւ Ալէքսանդրապօլ քաղաքի գործակալ Տ. Ալէքսանդր քհ. Ամատունուն. թ. կոնդակի 416:

Բազանայական լանջախաչ կրելու իրաւունք շնորհուեցաւ Ալէքսանդրապօլու վիճակի Օրթաքիլիսէի գործակալ Արսէն քահանային թ. կոնդակի 417:

Սոքա երկօքեան պարգեւատրուեցան ըստ միջնորդութեամբ դեր. փոխ. թեմակալին Երեւանայ Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսի:

Վեհ. Հայրապետի օրհնութեան և զոհունակութեան արժանացողներ:

Օրհնութեան և գոհունակութեան կոնդակ շնորհուեցաւ Նուխում վերանակուող պ. Յովհաննէս և Աբրահամ Բունիաթեանց եղբայրներին, մի խաւփար վարելահող նուի-

բարերեւուն համար յօգուտ ու Եղիշէ Առաքելոյ վանքի Գիւս աւանի թ. 305:

Օրհնութեան Կոնդակ շնորհուեցաւ Նիկողայոս Բ. Երկայնարազուկ Արղունթեանցին Սանահնի վանուց վերանորոգութեան համար, որ նորանախնեաց յատուկ սրբավայրն է և զամբարանը. թ. 306:

Օրհնութեան և գոհունակութեան Կոնդակ շնորհուեցաւ Տփլիսարեանկ պ. Կարապետ Յարութիւնեան Յաղաճեանցին, նորա աշխատանոց փոխարէն, որ սովորեցրեց երկու զաղթական հայ աշակերտների իւր արհեստը. թ. 307:

ԿՐԾՆԱԿԱՆ—ԲԱԺԻՆ

ՏԷՐ ԻՄ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՄ

Յովն. Ի 24:

Թ

ՈՎՄԱՍ առաքեալը չէր կամենում Փրկչի յարութեանը հաւատալ, մինչև Նորա ձեռքերի վերայ բեկեռների նշանը չտեսներ և Նորա խոցուած կողը չշօշափէր. այստեղից սովորութիւն է մնացել կառնածոսներին և թերահաւատներին «Թովմաս» անուանել, և մենք երբ թեթեամբաբար՝ չէմ կարող հաւատալ, ասում ենք, կարծում ենք թէ առաքեալի օրինակին ենք հետևում՝ մոռանալով, որ նոյն այդ Թովմաս առաքեալի կուրծքից դուրս թռաւ առաջին անգամ ամենազօրեղ հաւատոյ բացահանչութիւնը՝ «Տէր իմ և Աստուած իմ»։ Մեր դարը երկրայութեան և հետախուզութեան դար է. զիտութեան մէջ զրաւան ուղղութիւնն է իշխում և առհասարակ մարդիկ ձգտում են ամէն ինչ փորձերով ապացուցանել՝ տեսնել ու շօշափել, որ ապա իբրև իրողութիւն ընդունեն։ Թէպէտ հաւատոյ առարկան չափի ու ձևի տակ չի մտնում, բայց Թովմաս

առաքեալի օրինակը ցոյց է տալիս, որ նորանման կշռադատող մարդիկ ևս հաւատոյ ճանապարհի վերայ ելնել կարող են ի վերջոյ ուստի և նա թող ուղեցոյց լինի ներկայ սերունդին այդ ճանապարհը գտնելու:

Հաւատալ նոյն չափով զիւրին չէ այս և այն մարդու համար. կան թեթեամբաբար՝ զիկ, որոնք ամէն լսածի հաւատում են, և այդ հաւատը ոչինչ փոփոխութիւն յառաջ չի բերում նոցա հոգու և սրտի մէջ. այդպիսիների նկատմամբ Յովհաննէս աւետարանիչն ասում է՝ «Ինքն Յիսուս ոչ հաւատար զանձն նոցա... զի ինքն իսկ զիտէր զինչ կրէր ի մարդն»։ Կան նաև միամիտ մարդիկ, որոնց մանկական հոգու ինչպէս մի պայծառ հայելու մէջ՝ ճշմարիտ հաւատը շող է տալիս իսկոյն և ճառագայթներ արձակում, լուսաւորում ամբողջ տունը. այդպիսիների հաւատը Բրիստոս շատ բարձր էր դնահատում և իւր հետևողներից պահանջում էր աղանու միամտութիւն ունենալ կամ՝ մանկան հոգի, որպէս զի ճշմարտութեան լոյսը առանց արգելքի նոցա սրտերը թափանցէ։ Սակայն մի երրորդ կարգի մարդիկ ևս կան, որոնց համար հաւատալ նոյն է թէ ամբողջ ներքին աշխարհը տակն ու վրայ անել, մինչև այժմ ունեցած բոլոր համոզմունքները, զգացումներն ու իղձերը զոհ բերել Աստուծոյ սեղանի վերայ և բոլորովին նոր կեանք սկսել. իսկ այդ զոհաբերութիւնը հեշտութեամբ առանց երկարառե ու յամառ ներքին կռուի չի լինում, և ով այդ կռուի միջից յաղթող է ելնում՝ նա այլևս ոչ միայն սոսկ հաւատացող է, այլ հաւատոյ հերոս, ինչպիսին էր օրինակ Պօղոս առաքեալը, ինչպիսին անշուշտ էր նաև Թովմաս:

Եթէ սա անհրաժեշտ էր համարում Տիրոջ վերաւոր ձեռներն ու կողը շօշափել, որպէս զի Նորա յարութեանը հաւատալ կարողանայ՝ իւր զօրաւոր պատճառն ունէր այդ. պէտք է մէկ մտածել՝ ինչ ասել է, պարզ աչքով տեսնել ճանաչածդ մարդուն խաչի վերայ դամբում, հոգին աւանդելիս՝ տեսնել և խորտակուած սրտով առնել վերադառնալ, ամէն անկախութիւն, ամէն յոյս իսրայելի ժողովրդի և սեփական անձի փրկութեան

համար ոչնչացած համարելի և յանկարծ հաւատալ, թէ ոչնչացած բան չկայ, թէ կենդանի է դեռ Նա, որի կողմ խոցելիս բոլոր Նորա հետեւողների սիրան էին ծակելի և սպանել ըստ երեւոյթին դէպի Նա տածած հաւատը: Կենդանի է—ինչ չէր տայ Թովմաս համոզուելու համար, թէ ճշմարիտ է այդ, և երբ յարուցեալ Փրկիչը նորա առջ ելաւ և հրաւիրեց իւր ձեռներն ու կողը շօշափել և «չլինել անհաւատ, այլ հաւատացեալ» նա չշտապեց հարկաւ այդ հրաւիրին հետեւելու: շօշափելու այլեւս կարիք չէր զգում նա: մի ահագին ծանրութիւն ընկած էր էր նորա սրտի վերայից, անհնարինը հնարաւոր էր դարձել, մահը կեանքի էր փոխուել—և ո՞վ կարող էր այդ ամէնը զուլս բերել, եթէ ոչ նոյն ինքն Ամենակարողն Աստուած: Ամէն տարակոյս այստեղ արդէն փարատուած էր և լուսափայլ երանաւետ հաւատը հոգու ամենամութ խորշերն էր թափանցում:

«Տէր իմ և Աստուած իմ, ինչպիսի ահաւոր խօսք էր այդ, ինչպիսի յանդուգն խոստովանութիւն: հեշտ էր Աստուած անուանել մի անձի, որի հետ երկար ժամանակ նստել ելիր եւս մարդկային տկարութեան շատ և շատ նշաններ տեսել վերան: Թովմաս առաքելին այդպէս խոստովանել ստիպողը միայն իւր աչքի տեսածը չէր անշուշտ: Ելբ փրկիչը՝ հակառակ իւր դէմ եղած բոլոր սպառնալիքներին՝ պատրաստուում էր Հրէաստան գնալ, նոյն Թովման էր որ ասաց. «Օ՛ն եկայք և մեք, զի ընդ Նմա մեռցուք» և դատարկ պարծենկոտութիւն չէր այդ, զուցէ առաջին շաբթի մէջ կռուողներից մէկը կլինէր նա, եթէ իւր Տէրը Դաւթի Որդուն վայել փառօք հանդէս գար և պատերազմ բանար թշնամիների դէմ: բայց իրերն այնպիսի ընթացք ստացան, Նորա աչքի առաջ այնպիսի բաներ կատարուեցան, որոնց մարդկային խելքը հասնել չէր կարող, և ո՞վ գիտէ այդ բոլոր ժամանակ ինչպիսի փոթորիկ էր յուզում Նորա հոգին: քանի՜ անգամ հարցրել էր նա ինքն իրեն՝ ինչպէս եղաւ ինչպէս թոյլ տուաւ Աստուած, որ արդարք մասնուի ինչպէս այն Տէրը, որի մօտ բանս

կենաց յաւիտենականաց» գտել էին, այնչափ նշաններ ու արուեստներ տեսել և հաւատացել, թէ Նա է ճշմարիտ Որդին Աստուծոյ՝ ինչպէս մեռաւ խաչի անարգական մահով և զերեզման զրուեցաւ: այլ ևս ո՞վ կարող էր ապրել, եթէ Նա մեռաւ, — և արժէ՞ միթէ ապրել: Յարութեան աւետիսն այդ բոլոր հարցերի պատասխանը տալիս էր, սակայն մնայլ անցեալի տպաւորութիւնն այնչափ թարմ էր դեռ, աչքով տեսածն ու ականջով լսածը այնպիսի զօրեղ նախապաշարմունք էին դարձել, որ համապատասխան զօրութիւն ունեցող մի տպաւորութիւն պէտք էր այդ մնայլը փարատելու և կենդանի հաւատ ներշնչելու համար: — տեսնել մի անգամ Յարուցեալին:

Եւ բաւական է, որ մենք ևս մի անգամ հոգեւոր աչքով տեսնենք Յարուցեալին, որպէս զի նաեւ մեր մէջ ճառագայթէ այն պայծառ զիտակցութիւնը, թէ մեր Տէրն ու մեր Աստուածն է պատկերանում մեր առաջ յանձին Նորա: Թէպէտ Նա ինքը երանի էր տալիս այնպիսիներին, որոց ոչ իցէ տեսնալ և հաւատացնել, բայց ժամանակակից գիտութեան պտուղները ճաշակողների համար շատ դժուար է այլեւս այդ երանութեանն արժանանալ: Մենք Թովմասի պէս մինչև չտեսնենք ու չշօշափենք՝ չենք կարող հաւատալ և դատապարտելի չէ ամենեւին, եթէ յիրաւի նորա պէս ըզձանք ու հետամուտ լինինք տեսնելու: Ներկայ սերունդի մէջ անհաւատութիւն անուցանողը ոչ թէ գիտնական հետազօտութեան միջոցաւ ձեռք բերած ծանօթութիւններն են, այլ այն նախապաշարումը, թէ մենք արդէն շատ բան՝ ամէն բան գիտենք, և ինչ որ մեր ծանօթութեան սահմաններից դուրս է՝ իրողութիւն չէ: Այս նախապաշարումը արգելում է մեզ ներքին կեանքին վերաբերեալ այնպիսի խնդիրներով զբաղուիլ, որոնց լուծուի մը աւելի կարեւոր է մեզ համար, քան ամբողջ աշխարհի իմաստութիւնը: արգելում է ճշմարիտ հաւատ ունենալ առ Քրիստոս, որով բացառում էին մեր հոգեւոր կեանքի զաղանիքները: Զենք կարող զխառնրապէս այն պատճառաւ, որ կարիք չենք զգում՝ անպատուութիւն ենք համարում կարծես հե-

տամուտ լինել տեսնելու և ճանաչելու Նորան։
Թովմասի պէս թերահաւատները հե-
տամուտ կրկնէին, և որպէս զի յարու-
թեան փառքի մէջ Նորան տեսնեն և Տէր
ու Աստուած խոստովանեն, պէտք է նախ
ստրկական խոնարհ վիճակի մէջ տեսած
լինին. պէտք է քայլ առ քայլ հետեւեն
Նորա երկրաւոր կեանքին, այնպէս խորա-
սուզուին հոգեով այս հրաշալի կեանքի ման-
րամասնութեանց մէջ, որ հեղ և խոնարհ
Մարդոյ Որդւոյ պատկերը իւր ամբիժ մաք-
րութեամբ նկարուի նոցա ներքին տեսու-
թեան առաջ և համոզուին, թէ ոչինչ չկայ
այս պայծառ պատկերի մէջ նիւթական ան-
ցաւոր աշխարհին պատկանող, թէ յիրաւի
ինչպէս սիրելի աշակերտն է ասում, մարդ-
կային աչքը արժանանում է այստեղ Աս-
տուած մարմնացած տեսնել և մարդկային
ձեռքը՝ «չօշափել ի վերայ Բանին կենաց»^{*}։
Այդպիսի համոզում ունենալուց յետոյ խա-
չի վերայ գամուած Աստուծոյ Որդին իբրեւ
ապրօրինակ առեղծուած չի ներկայանայ մեզ
այլ ևս այլ իբրեւ աստուածային բոլոր խոր-
հուրդները բացառող ամենազանաւոր մի խոր-
հուրդ. մեզ ոչ միայն անհնարին չի թուի
ընդունել, թէ Նա յարութիւն է առել մո-
հուան գրկից, այլ և ստիպուած կգտնենք
մեզ վկայել ու Պետրոս առաքեալի հետ, թէ
«ոչ էր հնար բռնանել Յմա ի մահուանէ»^{**}։
ամենայն երկիւղածութեամբ ու երախտագի-
տութեամբ ծունկ կխոնարհենք Նորա ա-
ռաջ և Տէր ու Աստուած կխոստովանենք
այն վեհ խորհրդով, որ Առաքեալն է պահան-
ջում. «Այն խորհրդի իւրաքանչիւր ոք ի
ձէնջ, որ և ի Բրիստոս Յիսուս, որ ի կերպա-
րանս Աստուծոյ է՝ ոչինչ յափշտակութիւն
համարեցաւ զինքն հաւասար Աստուծոյ, այլ
զանձն ունայնացոյց, զկերպարանս ծառայի
առեալ, ի նմանութիւն մարդկանց եղեալ,
և կերպարանօք զտեալ իբրեւ զմարդ, խոնար-
հեցոյց զանձն լեալ հնազանդ մահու չափ,
և մահու խաչի վասն որոյ և Աստուած զՆա
առաւել բարձրացոյց և շնորհեաց նմա անուն»

* Ա. Յովհ. Ա. 1. Յովհ. Ա. 14.

** Գործք Բ. 24.

որ ի վեր է քան զամենայն անուն. զի յա-
նուն Յիսուսի Բրիստոսի ամենայն ծունր
կրկնեցի, երկ աւորաց և երկրաւորաց և
սանդարամեականաց, և ամենայն լեզու խոս-
տովան լիցի, թէ Տէր է Յիսուս Բրիստոս՝ ի
փառս Աստուծոյ Հօր»^{***}։

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.

(Շարունակութիւն) *

Վանականութեան և նրան շրջապատող ժո-
ղովուրդի մէջ եղած յարաբերութիւնը ամեն տեղ
հիմք դարձաւ առաքելութեան (Mission) զարգաց-
ման. Բրիստոնէութիւնը ինչպէս արեւելքում, նոյն-
պէս և արեւմուտքում՝ առաջ զխաւորապէս քա-
ղաքներում արմատացաւ, և պետական յունական
եկեղեցին, քրիստոնէութեան յաղթանակից յե-
տոյ, շատ քիչ եռանդ ցոյց տուեց նրա ազդեցու-
թիւնը աւելի հեռաւոր շրջաններում տարածելու։
Քորնպիսկոպոսները, որոնց աթոռատեղիները գիւ-
ղական ժողովուրդի քրիստոնէացման համար կենտ-
րոնատեղիներ պիտի լինէին, շատ կանուխ զրկուե-
ցին իրենց կոչումից, դեպի այս նպատակը առա-
ջին քայլ արուեցաւ արդէն Անկիւրիոյ ժողովում
314-ին. Դորա փոխարէն անապատում քաշուած
վանական գաղթականութիւնները կամ վանքերը

*** Փիլիպ. Բ. 5—11. Այս նշանաւոր խոս-
քերի միտքը ազատ կերպով թարգմանած, հետեւե-
ալն է. «Զեր մէջ իշխող սկզբունքը թող այն լի-
նի ինչ որ էր Յիսուս Բրիստոսի մէջ. որ թէպէտ
Աստուծոյ կերպարանք ունէր՝ Աստուծոյ հաւասար
լինելը մի աւար չհամարեց (որ պինդ պահել
պէտք էր և ձեռքից չթողնել), այլ ինքն իրեն
զրկեց՝ ստրուկի կերպարանք առնելով, մարդու նը-
մանութիւն ստանալով և իբրեւ մարդ ներկայանա-
լով, (որով) խոնարհեցրեց իրեն և եղաւ այնչափ
հնազանդ, որ մահ յանձն առաւ, այն ևս խաչի
մահ. Ուստի և Աստուած Նորան խիստ բարձրացրեց
և շնորհեց նորան այն անունը, որ ամեն անունից
բարձր է, որպէս զի Յիսուսի անուամբ ամէն ծունկ
խոնարհի թէ երկնաւորների, թէ երկրաւորների և
թէ ստորերկրայինների և ամեն լեզու խոստո-
վանէ, թէ Յիսուս Բրիստոսը Տէր է ի փառս Հայր
Աստուծոյ»։

* Տե՛ս «Արարատ» 1899 թ. համար 9 եւ 7 եր. 106

շրջակայքի քրիստոնեաների կրթավայրեր դարձան, որտեղից նաև իսկական առաքելութիւններ էին ուղարկուած մերձակայ և հեռաւոր հիւանդոս ազգերի մօտ։ Վանականներն էին, որ քրիստոնէութիւնը մինչև Ասիոյ խորքերը տարածեցին։ Վանականութիւնն էր, որ քրիստոնէական ժառանգութիւնը շահեցնելով, որքան հնարաւոր էր պահպանեց։ Երբ արաբական աւերածի փոթորիկը յուճական եկեղեցու վրայ խուժեց, եպիսկոպոսները շատ շուտով տեղի տուին չարիքի առաջ։ Արդէն Տրուլլանեան ժողովը տալիս է այնպիսի վճիռներ, որոնց մէջ եպիսկոպոսները մեղադրուած են ակներե անհաւատարմութեան համար։ Բայց վանականութիւնը իւր կայաններում սպասեց մինչև վերջը և վանքերը մինչև օրս իսլամի յափըշտակած երկիրներում քրիստոնէութեան ամենաանուիկ պատնէշներն են։

Այսպէս ուրեմն վանականութիւնը առանց իւր կողմից մի նպատակաւոր ձգտում ցոյց տալու, յունական եկեղեցու մէջ իսկապէս առաջնակարգ տեղ գրաւեց։ Նա բարձրագոյն բարոյական հեղինակութիւնն էր, եկեղեցական ամենակարեւոր պաշտօնները, մանաւանդ հոգիների հոգսը՝ նրան էր բաժին ընկել։ այս պատճառով ևս նրա ազդեցութիւնը չափազանց մեծ էր, որովհետև այդ ազդեցութիւնը ոչ թէ բռնի միջոցների, այլ անհատական առանձնյատկութեանց վրայ էր հիմնուած։

Զարմանալի կլինէր, եթէ եկեղեցու հոգևոր կեանքը այս ազդեցութեան հետքերը չկրէր, եթէ վանականութեան յաջողուած չլինէր նաև «աշխարհի որդւոց» քրիստոնէութեան վրայ իրենց կնիքը դրոշմել։ Իւր ամբողջ էութեամբ վանականութիւնն այնչափ արագ կերպիւ ներգործութիւն ունեցաւ արեւելեան եկեղեցու մէջ, որ շուտով նրա ուշադրութիւնը քրիստոնէութեան գործնական կողմի վրայ դարձաւ։ Եկեղեցին այստեղ առաջնորդի պէտք ունէր, նորա ցոյց տուած հռանդը դաւանական խնդիրների լուծման համար պէտք է իւր անդամների վրայ այն տպաւորութիւնն աւնէր, թէ քրիստոնէութեան մէջ էականը ուղղափառութիւնն է, Թէև մինչև այժմ պնդողներ կան, որ յունական վանականութիւնն ևս առանձին հաճոյքով մասնակցել է դաւանական վէճերին, բայց այդ մի առասպել է միայն։ Ս. Բարսեղի ընդունած դրութիւնը վանականութեան համար միշտ օրինակելի է եղել։ Նա միշտ զգուշացրել էր շեշտելով, «Երբորդութեան մասին ոչ մի անօգուտ փիճարանութիւն չանել և պատճառը հարցնողներին պարզապէս պատասխանել, մենք հաւատում ենք նրան, որի անուամբ մկրտուած ենք»։ Վանականութեան համոզմամբ հաւատոյ գաղտնիքների հիմքն այնքան խոր է, որ յանդգնութիւն պէտք է համարուէր նրանց քննութեամբ զբաղ-

ուել։ շատ շատ կարելի էր նրանց խորհուրդը դուշակել կամ նկատել, թաց երբէք մարդկային սահմանափակ խելքով բուն էութիւնը հասկանալ և ապացուցանել։

Վանականութիւնն ուրեմն յակամայից է զբաղուած այդ խնդիրներով, որ կրկին և կրկին անգամ եկեղեցու մէջ յարուցանում էին հետեականօրէն մտածելու տենդով բռնուած մարդիկ, նախկին դարերի մոլեռանդութիւնը արդիւնք է անօգուտ տեսական վէճերի և գործնական բարեպաշտութեան պակաս եռանդի պատճառով յառաջացած զայրոյթի։ Իսկական խոր հետաքրքրութեամբ վանականութիւնը մասնակցում էր վէճերին միայն այն ժամանակ, երբ մի որոշում ուղղակի կրօնական կեանքը շօշափում էր։ Արդիւնէսի դէմ, ատելութիւնը բորբոքուեց, երբ նա ժխտեց դոկտային պատիժների յախտնականութիւնը, որովհետև զրանով բարոյական կեանքի զարկերակը կտրուած էին համարում։ Ինչ որ մի անգամ իրր դաւանանք հաստատուած էր, վանականութիւնը ընդունեց իրր սեպհականութիւն, առանց հաւատքը հասկանալի կերպով ձեւակերպել ձգտելու։ Նրա սրտի իղձն էր բարեպաշտութեան մէջ մարդել։ Այսպէս յիշաւ վանականութիւնը ուղղում էր ուղղափառ լինել, բայց քարոզում էր նաև անդադար, որ ուղղափառութիւնը միայն բաւական չէ՝ էականը և վճռականը Աստուծոյ պատուէրների կատարումն է։ Սիմէոն Վոր աստուածաբանը՝ ակն յանդիման նախատում է պատրիարքին, թէ նա եկեղեցին կործանում է՝ եպիսկոպոսացուներից միայն ուղղափառութիւն պահանջելով, բառի բուն մտքով աղղափառը նա է ամենից առաջ, ով ուղիղ հաւատոյ համաձայն կեանք է վարում։

Բայց վանականութիւնը ոչ միայն եռանդով գործնական բարեպաշտութեան պիտակցութիւնը զարթեցրեց եկեղեցու մէջ, այլ նաև բարոյական աշխարհայեցողութիւնը զտեց և խորացրեց։ Արեւմտեան եկեղեցին արդէն այն ժամանակ վաղուց ի վեր վտանգաւոր ճանապարհի վրայ էր։ Այստեղ ամենամիտաւոր ազդեցութիւն էր գործել բարոյական գաղափարների վրայ այն սկզբունքը թէ՛ գործեր կան, որոնք ըստ ինքեան բարոյական արժէք ունեն, որոնց արտաքին ձեւական կատարումը արդարութեան նշան կարող է համարուել և Աստուծուն ընդունելի լինել։ Այս գաղափարի հետեական զարգացումը յառաջ բերաւ խոստովանութեան կարգը իւր բարդ կանոններով։ Յունական եկեղեցուն ծանօթ չէ բարոյական աշխարհայեցողութեան այս բոլորովին ստոր հաշուական ձևը։ Այստեղ ոչ մի հասկացողութիւն չկայ «արժանիքի» (meritum, verdienst) և «հատուցման» (satisfactio, genugthuung) մասին։

Յունական եկեղեցին շատ լաւ ճանաչում և

գնահատում է որոշ աչքի ընկնող բարոյական երեւոյթներ, ինչպէս օր. ամուրի կեանք, պահք, ողորմութիւն, նա իւր հաւատացեալներից աւելի խիստ կարելի է ասել՝ ճգնաւորական պահանջներ է անում, քան արեւմտեան եկեղեցին, բայց երբէք չի մոռանում, որ ճգնութիւնը վարժութիւն է, և վարժութիւն պիտի լինի միայն բարոյական նպատակների համեմուտ համար, և որ անձնութիւնը այն ժամանակ միայն խորհուրդ և արժէք ունի, երբ դրանով ճշնել կարելի է մի ստոր հակումն, կամ ինչպէս իրենք են ասում, երբ դրանով մի կիւրք է բժշկուում, Յունական եկեղեցին ևս տածում է այն ակնկալութիւնը, թէ իւրաքանչիւր արտակարգ գործ Աստուծոյ կողմից առանձին վարձատրութեան պիտի արժանանայ, բայց երբէք չի մտածում որ և է իրաւունքի կամ պահանջի և կամ գործի նախօրօք չափած ձեւած «արժէքի» մասին, Ենթադրուում է, թէ արտաքոյ կարգի բարի գործ կատարողը Աստուծոյ մտերիմն է դառնում և պարգերես նորա առաջ ելնել կարող է, ուրեմն և այդպիսի մէկի խնդիրներն աւելի սիրով կ'ըսուին:

Եկեղեցին ջանք էր գործ գնում այստեղ, որ ճգնաւորական բարձր առաքինութիւնների կարգում ամենամանր բարոյական սկզբունքները՝ ներդաւածութիւն, գլխարկութիւն, սէր դէպի մերձաւորը՝ անփութութեան չմատնուին, Ռուսաց եկեղեցու ամենազրաւիչ առանձնայատկութիւններից է զոր օրինակ այն, որ հաւատացեալները խորապէս զգում են կարօտեալներին օգնութեան հասնելու պարտականութիւնը, Յունական եկեղեցին ամենից աւելի վանականութեանն է պարտական, եթէ այս բարոյական ձգտումը աւելի մաքուր մնաց և մանկական անարատութեամբ աւելի իւր՝ քան արեւմտեան եկեղեցու մէջ: Արովհետեւ վանականը ճգնում էր միմիայն Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտ լինել, որովհետեւ բարձրագոյն ճգնաւորական սկզբունքը՝ ամբողջ կեանքի սրբադործումը, նոյն իսկ վանականութեան կողմից իբր միջոց էր նկատուում ներքին կատարելութեան հասնելու, ուստի և միշտ վառ մընաց այն գիտակցութիւնը, թէ բարոյական նպատակը անձի կատարելագործումն է, և թէ այս նըպատակին հասնելը պարզ պարտաւորութիւն է: Եյն հասկացողութիւնը, թէ բարոյական նպատակը սեպհական անձի կատարելութիւնն է, ստիպից վանականութեան խիստ քննութեան ենթարկել իւր անձը, Վանականները գիտեն, որ մեղքը սրտի չար խորհուրդներիցն է բղխում, դրա համար նոքա ամէնից առաջ այդ խորհուրդներով են զրազուում, որոնց անձնելչաան տէրը պիտի լինին, որովհետեւ դրանով է սկսում ինքնակրթութիւնը: Վանականի դրական նպատակն է՝ իւր բոլոր մտածմունքները Աստուծոյ վրայ կիւրքոնացնել, ինքնիրեն այնպէս

մարդել, որ այդ մտածութիւնն Աստուծոյ մասին ամէն տեղ նրան ուղեկցէ և նոյն իսկ ամենաշնչին գործերի ժամանակ նրա ներքին դրդիչը լինի:

Մարդ աղչում է ներկայ ժամանակի գիտեր տեսնելով նրանց գործադրած միջոցների մէջ: Արդէն ըստ Աթանասի Անտոնիոս վանականներին խորհուրդ է տալիս գրի առնել բոլոր այն մտքերը, որոնք օրուայ ընթացքում նրանց կ'ուղեկեն, նշանակելով նաև՝ ուղղում են նոքա արգելօք ուրիշներին խոստովանել այդ, թէ ոչ, երեւակցութիւնը վարժեցնելու ուրիշ շատ մարդանքներ եղութական հրահանգներն են յիշեցնում: Բայց հետաքրքրականը ոչ թէ ինքնակրթութեան այս փոքր յատկանիշներն են, այլ այն հանգամանքը, որ դրանով ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող մի բարդ հոգեւոր՝ յառաջագիմութիւն տեղի ունեցաւ, Արովհետեւ սեպհական սրտի բժշկութեան խնդիրը վանականի հայեացքը դէպի մի նոր աշխարհ, այսինքն ներքին կեանքի աշխարհն ուղղեց, որից ստացած պատկերն այնպէս կախարդիչ է, որ առանց վարանելու ընդունել կարելի է, թէ նոքա հասած էին ամբողջ հոգեւոր կեանքի զարգացման մի բարձր աստիճանին, Ա. Լոուի. թղթի է, գլխում նկարագրուած փորձառութիւնները այստեղ առաջին անգամ օրինակելի ձևով իրականանում են: Այստեղ տեսնում ենք նաև միանձնի իբրև մի նշանաւոր անհատի կրածներից և փորձանքներից քաղած խրատները: Մի ամբողջ գրականութեան առարկայ է եղել մեծ ճգնաւորների փորձերը և մտքերը՝ պատմուածքներով և խորհրդաւոր ասացուածքներով, համայնական սեպհականութիւն դարձնել:

Այն, ինչ որ յունական վանականութիւնը հասկացել և արել է, կարելի է համեմատել Օգոստինոսի արեւմտեան եկեղեցում ցոյց տուած գործունէութեան հետ, Նրկու կողմից ևս այն գիտակցութեան են հասել, որ «ես»ը սեպհական մի աշխարհի կեդրոնն է և որ հենց այս աշխարհումն են մարդկութեան առաջադրած բարձրագոյն խնդիրները, Յունական եկեղեցին չէ կարող ցոյց տալ իւր ամբողջ դաւանութիւնը պարունակող գրական մի երկ, Օգոստինոսի համեմատութեամբ յոյն հեղինակները պակասաւոր են և խիստ վերացական, Բայց սրա պատճառը միայն այնպիսի հանճարի պակասութիւնը չէր, որ ներքին աշխարհը կատարելապէս ըմբռներ և նորա երեւոյթները պարզարարէր, Հետաքրքրական է այստեղ մի ուրիշ խնդիր, Յունական վանականութիւնը ի զուր չի կրկնել միշտ Պօղոս առաքեալի խօսքերը. «Զառ ի յետոյսն մուացեալ է, և ի յառաջագէմն նկրտեալ եմ»: Յոյնը իւր գործը նրանով էր վերջացնում, որ պատահած դէպքերից կանոններ էր մշակում՝ ապագայի համար, եական նշանակութիւն ունեցողը

նորա համար նոյն իսկ վճիռն էր: Այս գործնական ընադրումի շնորհիւ է ձեռք բերել յունական վանականութիւնը այն բոլորը, ինչ որ մեզ զարմացնում է յանձին իւր լուսագոյն ներկայացուցիչների — վճռականութիւն, բնաւորութեան անգրգռելի անգործութիւն և յարատե զուարթութիւն, որ ներքին ներգաշնակութեան արդիւնք է: Ո՞վ կարող էր իմանալ, որ այս մարդիկ իրենց գատողութեան և վարմունքի մէջ ցոյց տուած վստահութիւնը սեպհակսն անձի դէմ մղած սաստիկ կոուր մէջ էին ձեռք բերել:

Ինչ որ վանականութիւնը գտել է և գործադրել, ամբողջ եկեղեցու համար կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել: Աւելի նկատելի է այդ ազդեցութիւնը քարոզութեան մէջ, թէպէտ յունական քարոզը իւր հիմնական բնաւորութիւնը չպահեց և վառ երեակայութեան նկարագիրներին ընդարձակ տեղ տուաւ: Էին ժամանակներից սկսած շատ քարոզիչներ, մանաւանդ Ե. Բարսեղ և Ոսկերեան, մարդկային հոգու խորքին են թափանցում և անհատական կեանքը պատկերացնում: Յունական նոյն իսկ ամենաճարտարորէնստ քարոզները մեզ առանձին հաճոյք չեն պատճառում այսօր. նրանց մէջ շատ զօրեղ է հնչում հին ճարտասանութիւնը, Բայց մինչև օրս իսկ մեզ գրաւում են նրանց այն մասերը, ուր քարոզիչներին յաջողութեամբ է ընդհանուր մարդկայինը շօշափել. իսկ զրանք հենց այն սկզբունքներն են, որոնք վանականութեան ազդեցութեամբ են յառաջ եկել: Նոյն իսկ բիզանդական դաւանարանութեան կոշտ հոգի վրայ ծուլ է վանականութիւնից ընկած մի սերմ. Եթէ Յովհաննէս Գամասկացու գլուխ գործոց դաւանարանական երկասիրութիւնը համեմատենք հնագոյն նման երկերի՝ մանաւանդ Գրիգոր Նիւսացու մեծ «կատիչիտիան» ճառի հետ, իսկոյն տարբերութիւնը աչքի է ընկնում: Մինչդեռ առաջինի մէջ հեղինակը խորապնդին հետեւողականութեամբ զբաղւում է հոգեբանական խնդիրներով, բ-ի մէջ մարդարանութիւնն (Anthropologie) է գլխաւոր տեղ բռնում: Յովհաննէս Գամասկացին ոչ միայն մեղքով և կամքի ազատութեամբ է պրաղում՝ ինչպէս հնիւրը, այլ խօսում է նաև հաճոյքի և տհաճութեան զգացումների, երկիւղի, բարկութեան, երեակայութեան կարողութեան, խելամուտութեան (Apperception), մտածելու կարողութեան, յիշողութեան, ցանկութեանց և կամեցողութեանց մասին: Ի հարկէ նորա բացատրութիւնները վերջնական չեն, արդէն հին փիլիսոփաները այդ գաղափարները իրենց ճշգրիտ սահմաններով մշակել էին: Բայց լինչ պատճառով եկեղեցական հայրերը կարեւոր համարեցին դաւանարանութեան մէջ այսպիսի խնդիրներով զբաղուել: Ուրիշ ոչ մի պատասխան չենք կարող տալ այս հարցին, եթէ ոչ այն:

որ վանականութիւնը արդէն հոգեբանական խնդիրների կարեւորութեան վրայ մատնացոյց էր արել:

Սրանով սկսում է նորից իւր կոիւր այն միտքը, որը հին դրութիւնները ճնշել էին: Քրիստոնէութիւնը իւր աշխարհայեցողութիւն խորտակեց հին բնազանցութիւնը այն գիտակցութեամբ, որ մարդ ամբողջ բնութեան հետ համեմատելով բարձրագոյն արժէք ունեցող մի էակ է: Քրիստոնէութիւնն առաջին անգամ գիտնականապէս ներկայացնողները այս գիտակցութիւնը մթնացրել են: Նորա կարծել են, որ քրիստոնէութիւնը պաշտպանել և նրա ճշմարտութիւնը ապահովացնել կարող են նրա մտքերը փիլիսոփայական սկզբունքների հետ կապելով: Նորա ընդունել են հին փիլիսոփայութեան ուրուագիծը, որով մարդը հանդէս է գալիս միայն իւր տիեզերքի մի մաս, իսկ փրկագործութիւնը՝ իւր տիեզերարանութեան մասնաւոր մի երեւոյթ, որ իւր պատշաճ տեղն ունի տիեզերքի զարգացման մէջ: Բուն քրիստոնէական գիտակցութիւնը նորից զարթնելով մոռութեւն չգտաւ ամբողջ յունական եկեղեցու մէջ: Բայց այս միտքը միշտ կենդանի մնաց: Արեւելքում աճող յիսթիկան, որ ետ չէ մնում ամենին արեւմտեանից, մշակեց այն: Յունական յիսթիկանից ամենամեծը՝ Սիմէոն «նոր աստուածաբանը» († 1041), մի ամբողջ գրութիւն ստեղծեց, որի հաստատուն յենակետերն էին Աստուած և Հոգի: Ինչ որ այս շրջանակին չի յարմարում, ինչ որ անիմանալի է և անմիջական կրօնական կեանքի հետ կապ չունի, այստեղ լուրժեան է տրուում: Թէպէտ և սորանով դաւանութիւնը քննադատուած չէր համարուում, սակայն և այնպէս ինքնախարէութիւն էր կարծելը, թէ դաւանութիւնը իւր տեղում բոլորովին անձեռնմխելի պիտի մնար: Անցեալի բնուր շատ ծանր էր և դաւանութիւնը ձեակերպելու մեծամեծ դժուարութեանց յիշատակը շատ զօրեղ, այնպէս որ միջնադարեան յոյնի մտքովն անգամ չէր անցնում՝ գիտակցաբար այդ հոյակապ շինութեան մի քարն անգամ շարժել: Թէպէտ ուրիմն այսպէս կոչուած «առարկայական դաւանանքի» (objektive Dogmen) զարգացումը մի որոշ ժամանակից յետոյ կանգ էր առել, բայց և այնպէս ներքին կեանքի երեւոյթները հայեցողութեան մշտական նիւթ էին, և այս տեսակետից դաւանական զարգացումը իսկապէս երբէք չի դադարել:

Այս երեւոյթի եկեղեցու համար ունեցած նշանակութիւնը հասկանալու համար ի նկատի պիտի առնել միջնադարեան յոյնի վերաբերումը դէպի դաւանաւրք: Որքան նա հպարտանում է հայրերի ժառանգութեամբ, այնքան ևս մեծ յարգանքով է վերաբերում դէպի նոցա մշակած դրութիւնը: Բայց ոչ ոք միայն իւր հաւատով իրեն կատարելապէս ուրախ չի զգում, որովհետեւ ամեն ոք գիտէ

որ ուղղափառութեան նեղ շաւղից աջ ու ձախ բաց անդունդներ են, և որքան յաճախ որ և է դաւանական խնդիր երեւան է գալիս, այնքան ևս աւելի համոզուում են, որ նոյնը հաւասարաշափ յարգելի հիմունքներով հերքել կամ պաշտպանել կարելի է *.

Վանականութիւնը եկեղեցուն նրանով ևս օգտակար եղաւ, որ յայտնագործեց մի վիճակ, որ մտածողութիւնը աղատ շարժուել կարող էր։ Մինչև այժմ ասածներէից դեռ չի կարելի եզրակացնել, որ վանական հոգին, ինքնակրթութիւնը, վանական լրջութիւնը՝ թափանցել էին նոյն իսկ ժողովուրդի գործնական բարոյական կեանքի մէջ։ Բայց այս տեսակետից նշանաւոր է մասնաւորապէս վանական համարուած մի հաստատութիւն, այսինքն խոստովանութեան խորհուրդի տարածումը, եթէ խոստովանանք ասելով սրտի խորհուրդների մասին պարտաւորեցուցիչ և կանոնաւոր կերպով հաշիւ տալն է հասկացուում, ապա կարելի է ասել, որ այս հաստատութեան ստեղծագործողն ևս Բարսեղ Ասարացին է։

Խոստովանութեան կարգը բոլորովին համապատասխանում է նորա վանականութեան համայնական կեանքի մասին ունեցած գաղափարին՝ այն համոզման, որ անհատը միայն իր մի մեծ ամբողջութեան անդամ կարող է կատարելութեան հասնել։ Գրանով նա ուզում էր ամբողջութեան հոգեկան ոյժերը անհատների առանձնական կարիքների համար օգտակար դարձնել, Այդ նպատակով նա պատուիրեց, որ վանական համայնքի իւրաքանչիւր մի անդամ, իւր սրտի թելադրութիւնները և մոլորութիւնները խոստովանի մարդոց մի մեծ կամ փոքր շրջանում, որպէս զի բարին գիտակցութիւն և ամրացութիւն իսկ չարը ճշնուի։

Նրանով չէր մտածում ի հարկէ որ և է մէկին խոստովանելու ստիպել. նա ի նկատի ունէր բոլոր մասնակցողների մէջ եղած ճշմարիտ եղբայրական յարաբերութիւնը։

Պաշտօնական եկեղեցին իւր գաստիարակչական գործունէութիւնը սահմանափակել էր մահացու մեղքերի (գլխաւորապէս՝ հերետիկոսութեան, սպանութեան և անբարոյականութեան) համար միայն պատուէրներ տալով։ Նա հաւատացեալներին թողել էր անորոշ վիճակի մէջ այն մեղքերի թողութեան նկատմամբ, որոնք մահացու չէին. եկեղեցին յոյս էր տալիս, թէ զատկից առաջ եղած մեծ պաշքը բաւական է անցեալ տարուայ մեղքերը քաւելու համար։ Թէպէտ վանականութիւնը այն միտքը յայտնեց, որ թեթեւ մեղքերն իսկ պէտք է քահանային խոստովանել, բայց այս խրատին չհետեցին, այլ ընդհակառակն յառաջ եկաւ և զարգացաւ այն սկզբունքը, թէ

ամեն ինչ անհրաժեշտ չէր մարդկանց խոստովանել։ Արդէն Ասկերերան բաւական նորագոյաց դրսնուեցաւ խոստովանութեան վտանգաւոր կողմը ճանաչելու համար։ Նա գիտէ, որ ամօթխածութիւնը սպանել կարելի է, և յունական եկեղեցու մէջ ուշ ժամանակներում մտաւ այս հասկացողութիւնը, որ մեղքը աւելի է հաստատուում խոստովանութեամբ։

Իրենց մեղքերի համար զղջացող հաւատացեալները նաև մի ուրիշ բան ի նկատի պիտի առնէին։ Արդիւնէս, որ առաջ թեթեւ մեղքերն ևս խոստովանելու խորհուրդ էր տալիս, բլբլաւացնում է միաժամանակ՝ ամենքին չփտահանալ, որովհետև միայն հմուտ բժիշկը կարող է հիւանդութիւնը բժշկել, ուրեմն պէտք է քննել, ո՞վ է վտահոգութեան արժանի։ Այս ազդարարութիւնը խորապէս տպաւորուեցաւ յունական եկեղեցու ըմբռնման մէջ, և երբ վանականների աղբիւրութեամբ խոստովանութեան սովորութիւնը մշտաւ այստեղ՝ հաւատացեալները սկսեցին աւելի նրանց զիմել, որոնք իսկապէս վտահոգութիւն էին վայելում, այսինքն վանականներին։

Պատկերամարտութեան ժամանակներից սկըսած մինչև ԺԳ. դարի վերջերը վանականութիւնը կատարելապէս տիրում էր ապաշխարութեան խորհուրդին և խոստովանութեան։ Միայն այս շրջանի վերջերում եկեղեցին յաջողեցաւ նոյն իշխանութիւնը խլել, առանց կարողանալու վայելել վանականների հաստատուն հեղինակութեան մենաշնորհը։

Դեռ դարեր շարունակ վանականը համարուում էր միակ ընդունակը խոստովանահայր լինելու, և նրան ցոյց տրուած առանձին վտահոգութիւնը մնում է մինչև այսօր ինչպէս Ռուսիայում այնպէս և յունական հոգի վրայ։

Խոստովանութիւնը իւր ամբողջ էութեամբ յունական եկեղեցու համար օրհնարներ է եղել, նա ամենից աւելի փրկաւետ ազդեցութիւն է ունեցել այն մոլորութեան նկատմամբ, որ եկեղեցական ապաշխարանքը յառաջ բերել կարող էր, այսինքն թէ՛ միայն այսպէս կոչուած մահացու մեղքերն են իսկական մեղքեր, նա է զարգացրել նաև կենդանացման և ինքրենով զբաղուելու կարողութիւնները սովորական քրիստոնեաների մէջ։

Ինչ չափով յունական եկեղեցու մէջ քրիստոնէութիւնը ընդհանրապէս սրտի գործ է, նոյն չափով բարոյական գործողութիւնը կրում է զղջման դրոշմը, այսինքն վանականութեան պաշտպանած սկզբունքների արդիւնքն է։

Բայց վանականութիւնը հոգս է տարել նաև, որ զղջում բառը իւր ճշմարիտ իմաստը պահպանէ, այսինքն փոխանակ մտափոխութեան՝ հաստատուն կամք զարգանայ։

Բարոյական լրջութիւն զարթեցնելու համար մատուցած ծառայութիւնից աւելի մեծ են յունական եկեղեցու մէջ վանականութեան աստուած-

* Ի նկատի ունիմք Ալեքսիոս և Մանուէլ Կոմնենոսների վեճերը (Kontroverse):

պաշտութեան զգացումը պահպանելու և չեղման-
ցրնելու նկատմամբ տուած օգուտները: Ամէն մի
եկեղեցու համար կենսական հարց է: Թէ արդեօք
Աստուծոյ հետ կենդանի յարաբերութիւն պահ-
ուում է նորա մէջ թէ ոչ: Դրսից նայողը այն
տպաւորութիւնն է ստանում, թէ յունական եկե-
ղեցին ներքին կենդանութիւնը կորցրել է, քարացել
է: Արժանական կեանքի կենտրոնը կազմում է այս-
տեղ դժուարըմբռնելի խորհուրդներով հարուստ
պաշտամունքը: Խոստովանութիւնն ևս իբր պաշ-
տամունքի մի մաս, իբրև անքննելի գաղտնիքների
հանդիսաւոր արտայայտութիւն՝ էական նշանակու-
թիւն ունի. տօների անսահման մի շարք բռնում է
ամբողջ եկեղեցական տարին, այնպէս որ տօն
և լուր օրերի մէջ եղած տարբերութիւնը նը-
կատելի չէ գրեթէ: Ս. պատկերները, իբրև տե-
սողութեան վրայ հոգեւոր-բարոյական ազդեցու-
թիւն գործող առարկաներ՝ կազմում են պաշտա-
մունքի անբաժան մի մասը: Այնտեղ, ուր այս-
չափ արարողութիւններ են կուտակուած միմեանց
վրայ, պէտք չէ եղրակացնել, թէ նրանց իսկական
նշանակութեան մասին հասկացողութիւն մնացած
չի լինի: Թէ երեւակայութեան մշուշի մէջ կկորչի
այն գաղափարը, թէ Աստուած հոգի է: Սա-
կայն այս բոլորի ներքոյ նշմարելի է մի տեսակ
մանկական հաւատ, որի շնորհիւ յունական եկե-
ղեցւոյ մէջ առ Աստուած ունեցած վստահութեան
և դիւցազնական համբերութեան հրաշալի օրինակ-
ներ են հանդէս եկել:

Վանականութիւնը թաղուցի է միշտ իւր
մէջ յեղափոխիչ մի տարր: Յունական վանականու-
թիւնն ևս խառնուել է երբեմն հերետիկոսական
հոսանքների հետ և եկեղեցու արտաքին կազմա-
կերպութեան դէմ՝ կռուել: Այսպէս կոչուած Հե-
ղուիստաների (Քալկեդոնի) վէճի ժամանակ (1341
— 1351), եկեղեցին պիտի լուծէր այն խնդիրը, թէ
վանականների ծայրայեղ ոգևորումը տանելի էր թէ
ոչ: Խնդիրը մասնաւորապէս Աթոսի վանականների
մասին էր, որոնք յափշտակութեան վայրկեաննե-
րում լոյս կամ աստուածային փառք էին տես-
նում: Եկեղեցին յայտարարեց, որ սկզբունքով
ոգևորութեան հակառակ չէ, և պահեց այսպէս իւր
մէջ մի տարր, որի հակադրեցութեան կարօտու-
թիւն ունէր: Միւս կողմից ևս ուղղափառ վանա-
կանութիւնը շատ լաւ գիտէր, եկեղեցական ձևերին
յարմարուելով՝ իւր գաղափարները նրան հաղոր-
դել: Պատմական քննադատութեան ներկայ պայ-
մաններում դեռ դժուար է ասել, թէ ինչ չափով
ինքը վանականութիւնն յառաջ է բերել այսպիսի
ձևեր, մշակել և իւր հոգով լեցրել նրանց: Բայց
այսքանը կարելի է հաստատել, որ այդ բոլոր ձև-
երի հիմնական գաղափարը վանականութեան ա-
ռաջնորդող սկզբունքին համաձայն է և որ սա ա-

մէնից առաջ այն գործօնն է, որ այդ ձևերի հոգին
ուղիղ և անարատ պահպանել է: Եթէ եկեղեցա-
կան պաշտամունքը իրապէս պատկերացնում է Աս-
տուծոյ մարդկանց մէջ երեւալու բարձրագոյն գաղտ-
նիքը, եթէ ճիշտ է, որ միայն արժանաւորը կա-
րող է այս գաղտնիքը տեսնել՝ ապա ուրեմն եկեղ-
պաշտամունք յառաջ բերող շարժառիթները բո-
լորովին նման են նրանց, որոնց վրայ վանականու-
թեան գլխաւոր գաղափարը հիմնուած է: Այն
պարզ միտքը, թէ մարդկանց համար բարձրագոյն
երջանկութիւնը աստուածայինը տեսնելն է և թէ
Աստուծուն նա կարող է միայն տեսնել, ով մեղքի
կեղտից, կրքերի վրդովմունքից բոլորովին ազատ է,
ինչպէս վանական կեանքում նոյնպէս և եկեղ-
պաշտամունքի մէջ ներգործող գաղափարներ են:
Ինչպէս որ վանականը իւր կեանքի ամենափսփւմ
րո-
պէներում տեսնում է Աստուծոյ դէմքը, նոյնը
տեսնում է նաև սովորական քրիստոնեան վանա-
կանի հետ պաշտամունքի ժամանակ, և ինչպէս որ
վանականը խիստ ճշնութեամբ իւր համար յայտ-
նութիւն է պատրաստում, այնպէս և պատրաս-
տում է եկեղեցին 4 պահքերի միջոցաւ հաւա-
տացեալներին, յետոյ եկող տօները ճաշակելու՝
աշխատելով որ պահոց ընթացքում իւրաքանչիւրն
ազատուի իւր վրայ ծանրացած մեղքերից: Պաշ-
տամունքը, որ ամէնից աւելի մօտ է առօրեայ
կեանքին, սրանով կեանքի հետ սերտ առնչու-
թիւն է ունենում: Քրիստոնէութեան բարձրագոյն
նպատակն է, որ ամբողջ կեանքը մի պաշտամունք
լինի. յունական եկեղեցու նկատմամբ աւելի կա-
րելի է ասել՝ կեանքը համարուում է իբր նախա-
պատրաստութիւն Աստուծոյ պաշտաման: Սրանից
է այն վսեմ ներդաշնակութիւնը, որ տօները յա-
ռաջ են բերում յունական եկեղեցու մէջ: Արչափ
խորն են դրոշմել անցեալ ճգնական ժամանակները
այն միտքը, թէ սնուրներին մերձենալու համար
մարդ համապատասխան արժանիք պիտի ունենայ,
նոյնապէս զօրեղ կերպով աչքի է ընկնում դուրս հա-
կադրութիւնը, երբ տօների միջոցին «սուրբն ի սըր-
բոց» պարզ, առանց որևէ միջնորդի մարդկանց
առաջ յայտնուում է:

Յունական քրիստոնէութեան բնագործը յան-
ձին իւր ամենայարգելի ներկայացուցիչներն՝ ման-
կական պարզութեան և սրբազան լրջութեան զար-
մանալի խառնուրդն է: Նրանց պարզամտութիւնը
և կատարեալ վճռականութիւնը յիշեցնում են
մեզ նախնական քրիստոնէական դարերը և հին
ժողովուրդների մահուան դիմելու անվնասութե-
թիւնը: Ա՞յլ կարող է գուշակել, թէ արդեօք յու-
նական եկեղեցին ապագայում՝ զարգացման բարձր
աստիճաններին պիտի հասնի: Յամենայն դէպս,
ինչպէս շատերը կարծում են, վանականութիւնից
բարեփոխութիւն սպասել չի կարելի: Նա ներկայ

եկեղեցու հետ աճել է և իւր գերը կատարել՝
Պէտք է ասել, որ նա արդէն իւր կոչումը լրացրել
է, սնուցանելով ամենանախնիրական բարիքներ, և որ
յունական եկեղեցին այսօր նրան է պարտական,
այն ամէնը ինչ որ դեռ կենդանի է իւր մէջ*.

Թ.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆՆԵՐ.

ՕՐԹՈԴՈՔՍ ԵԿԵՂԵՅԻ.

Церк. Вѣстникъ թերթը մի ընդարձակ յո-
ղւածով ներարդրում է, թէ ինչ վիճակի մէջ է
եղել Օրթոդոքս արեւելքն անցեալ տարի: - Վ. Պու-
սոյ Տիեզ. պատրիարքութեան գլխաւոր հոգսերից
մէկն էր Կրեւէ կղզու քրիստոնեայ ազգաբնա-
կութեան ծանր վիճակը, սրտեղ եկեղեցական
կեանքը երկարատեւ խռովութիւնների շնոր-
հիւ բոլորովն ընկել և եկեղեցւոյ հովիւները
ցրուել էին, տարուայ վերջինը երբ յունաց ար-
քայոսէպի Գէորգին կղզու կառավարել նշանա-
կուելով քաղաքական դրութիւնը բարեփոխուե-
ցու և խաղաղութիւն հաստատուեցաւ երկրի
մէջ՝ կարելի եղաւ նաեւ եկեղեցւոյ բարեկարգու-
թեան մասին մտածել. եպիսկոպոսներն ու միւս
հոգևորականներն իրենց տեղերը վերադարձան,
խանգարուած և աւերակ դարձած եկեղեցիներն
ու վանքերը վերանորոգել սկսան, դպրոցներ բա-
ցին ևւն: Հարկաւ կարիքը դեռ շատ մեծ է և
տարիներն աշխատանք է հարկաւոր մինչև դոնէ
արտաքին բարեկարգութիւնը վերականգնի, բայց
ներկայ ապահով դրութեան մէջ այլ ևս դժուա-
րութիւններ չեն մնում դորա համար:

— Վոստանդին Ե. Պատրիարքը իւր հօտի
հովուութեան նկատմամբ այն կողմից նպատաւ որ
հանգամանքների մէջ էր, որ չէզոք դերք բռնած
լինելով յոյն-տաճկական պատերազմի ժամանակ,
վայելում էր սուլթանի վստահութիւնը և կարող
էր իւր խնդիրներին յաջող ընթացք առաւ տաճկի
կառավարութեան առաջ: Նորա և իւր սինօդի
մի քանի կարգադրութիւնները մանաւանդ կա-
րեւոր են եկեղեցական բարեկարգութեան տեսա-
կէակց, այսպէս՝ պատկազրութեան համար հրա-
մացուած է, որ ամէն ջանք դործ դնեն այդ
խորհուրդի սրբութիւնը բարձրացնելու ժողովրդի
աչքում և զղուշաւոր լինեն մանաւանդ օտա-

րահպատակները պրտակելիս. ծխական հոգևորա-
կանութեան համար խստիւ արգելուած է քա-
հանայ կամ տարկաւադ ձեռնադրել, առանց ո-
րոշ ծախի հետ կապելու՝ ձեռնադրել քահանայ
30 տարեկանից և տարկաւադ 25 տարեկանից
ցած. ծխականներին արգելուում է առանց թե-
մական առաջնորդի զիտութեան կղերականներ
ընտրել, առաջնորդներին պատուիրում է բո-
լոր քահանաների և տարկաւադների ցուցակը
պատրիարքարան ուղարկել, նոցա վարք ու բար-
քի վերայ հսկել, թոյլ չտալ որ առանց առաջ-
նորդին յայանելու տեղից տեղ դնան ևւն: Նոր
կարգադրութիւններ չեն սորա և հարկէ, բայց
ցոյց են տալիս թէ ինչ բաների համար գլխաւորա-
պէս և ինչ կերպ հոգ է տանում պատրիարքարանը:
— Բարկանեան թերակղզու փոքր սլաւոն աղղու-
թիւնների հետ ունեցած վէճին գալով՝ պատրիար-
քարանք ստիպուած եղաւ կրկին նոր զինում անել
ոներերին նորանով, որ Սկոպի թեմի առաջնորդ
Նշանակուեցաւ մի ոները վարդապետ: Իսկ Բու-
ղարների հետ, թէպէտ մի ժամանակ լուր տա-
րածուեցաւ, թէ հաշտութիւն կայացնելու մտա-
զրութիւն կայ, բայց ինքը Բուղարները Կղար-
քը հերքեց այդ լուրը: Լրագիրների գրելով նա
ասել է. «Եթէ յունաց պատրիարքութիւնը իւր
մեղքերը ճանաչել է, թող վերջ տայ հերձուածին,
Բուղարական եկեղեցին ո՛չ մի զինում և ո՛չ մի
զոհողութիւն չի անի, որ աղղային շահերի դէմ
լինէր, դոնէ ևս քանի այս եկեղեցու գլուխն եմ
այդպիսի բան թոյլ չեմ տայ: Ես ամենից առաջ
Բուղար եմ և նուիրել եմ ինձ Բուղարական եկե-
ղեցուն և Բուղար ժողովրդին», Վ. Պուսում Բու-
ղարաց նոր եկեղեցու հանդիսաւոր օծումը աւե-
լի ոյժ տուաւ հակառակութեան: — Բոսնեայ և
Հերցեգովինից օրթոդոքսները կողմից պատգա-
մաւ որով թիւնընդունելով՝ պատրիարքարանը փոր-
ձեց նոցա ներքին դործերի մէջ խռնուել, բայց
ինչպէս երևում է Բ. դրան ճնշման ներքոյ այդ
միջամտութիւնը հետեւանք չունեցաւ: — Առան-
ձին ուշադրութեան արժանի մի դէպք էր նաեւ
Սալոնիքի Վորդափորդ. եպիսկոպոսի պատրի-
արքին այցելելը. թէպէտ այդ այցելութեան ար-
դիւնքը յայտնի չէ, բայց այն հանգամանքը, որ
նա տեղի է ունեցել 194 անդլիական եպիսկո-
պոսների ժողովական վճռով և օրթոդոքս եկեղեց-
ւոյ հետ յարաբերութիւն հաստատուելու նըպա-
տակով՝ ինքն ըստ ինքեան կարեւոր երևոյթ է:

Անտիքի և Երուսաղէմի պատրիարքութիւն-
ները զբաղուած են շարունակ ներքին դժաւ-
թիւններով և կաթոլիկ ու բողոքական միասնաւոր-
ների դէմ մաքառելով, որոնք կամաց կամաց
խլում են նոցանից իրենց հօտը: Ներքին դժաւ-
թեանց գլխաւոր պատճառ լինում է յոյն և ա-

* Կարեւոր համարեցինք մի քանի տղ քրիստոնի փո-
փոխել և կրճատել:

Խմբ.

տորի տարրերի մշտական հակառակութիւնը: 1897 թ. վերջին Անտիոքի Սպիւրիտոն պատրիարքը եօթ տեղական մետրապոլիտներէ ժողովով աթոռից զրկուել էր և տեղը նշանակուել Մարաց մետրապոլիտ Ներմանին: որին և Բ. Գուռը ճանաչեց. բայց մետրապոլիտներին մի ուրիշ ժողով Լաւադոսիայ Մեղետիոս մետրապոլիտին ընտրեց, որին Բ. Գուռը չի ճանաչել, և այսպէս միաժամանակ 3 պատրիարքներ են հանդէս եկել, որոնցից իւրաքանչիւրը իւր կողմնակիցներն ունի և հակառակութեան պատճառ է:—Ներքուտաւել խողազ վիճակի մէջ է Աղեքսանդրիոյ եկեղեցին, որի գաւառմեալ Սոփրոնիոս պատրիարքը շարունակում է արթնութեամբ հսկել իւր հօտի վերայ, բայց օտար եկեղեցիներին առաքելութեան կողմից վտանգն այստեղ աւելի մեծ է: Լատինաձէս կաթողիկոսներն թիւը Նոյնպատում 57,420 է, չհաշուած 20,000 Ղալտի և 17,410 այլ ծէսերի կաթողիկոսներին: Աղէքսանդրիայում նստում է պապի կողմից մի «առաքելական փոխանորդ», որի իշխանութեան ներքոյ կան 42 առաքելութեան կենդրոններ, 64 եկեղեցիներ 94 քահանաներով և 81 դպրոցներ: Հոսմէական եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը տարածւում է նաեւ Հաբէշտանում, ուր նոյնպէս առանձին «առաքելական փոխանորդութիւն» է հաստատուած և ունի իւր հսկողութեան ներքոյ մի դպրանոց, 10 դպրոցներ, մի ողբանոց երկսեռ մանուկների համար, իսկ եթովպական ծէս պահպանող կաթողիկոսներն թիւն է մօտ 30,000:

—Արեւելքում կան նաեւ երկու անկախ արքեպիսկոպոսութիւններ՝ Պիպրոսում և Սինա լեւան վերան, բայց նոցա միակերպ ներքին կեանքից կարեւոր բան յայտնի չէ:

—Հելլենական եկեղեցին դժբախդ պատերազմից յետոյ ուրիշ խնդիրներ հետ՝ այն գլխաւոր խրատը պէտք է հանէր, թէ ձախորդութիւնների մէջ զինմանալու համար մի ժողովուրդ բարոյական մեծ ոյժ պէտք է ունենայ, որ շատ կողմերով պահասում էր հելլէն ժողովրդին: Ուստի սկսողը իւր արժանաւոր նախագահ Պրոփոպի մետրապոլիտի հետ առանձին ուշք դարձրին ժողովուրդի կրթութեան և բարոյական դաստիարակութեան վերայ և մեծ ջանք դրած զրին կառավարութեան համուկելու, որ օրէնքներով և վարչական կարգադրութիւններով նպաստէ այս գործին: Այսպէս յաջողուեցաւ համաձայնութիւն ստանալ, որ համալսարանի ուսումնաբանական բաժնում 4 ամբիոններ լերաց աւելանան նաեւ 3 թափուր մանցած ամբիոններ, ուսելի կրօնական կրթական մասնաւոր ընկերութիւնների օգնութեամբ քաջալերուեցաւ բարոյչութեան դործը, թէպէտ օրինական ճանապարհով յատկապէս քա-

ղաղութեան համար նշանակուած հոգեւորականները վիճակը բարելաւելու ծրագիրը գեւ դործագրութիւն չի դառնում. նոր օրինադրութեան մէջ կարեւոր տեղ գրուեցաւ հոգեւոր դպրոցների բարեւոյթման խնդրին վեցամեայ ուսուցիչ և քառամեայ մասնաւոր դասընթաց ունեցող այդ դպրոցների և այդ տեղ աւանդուած ուսումը պարտաւորեցուցիչ պէտք է լինի ապագայում բոլոր թխական հովիւներին համար: Պրոփոպի մետրապոլիտը հոգ տանելով առանձնապէս նաեւ վանականութեան բարոյական վիճակի մասին՝ մի շքաբերականով պատուիրել է որ կենդրոնական վարչութեան վիճակադրական տեղեկութիւններ արուին բոլոր վանքերից: Այլ և նորա առաջարկութեամբ Աթէնքի քաղաքական վարչութիւնը հրամայել է բոլոր խանութներն ու արհեստանոցները լիակել կիւրակէ և տօն օրերին մինչև պատարագի վերջանալը իսկ օղէաները բոլորովին փակել մեծ տօներին:

—Ռումինիոյ թագաւորութեան օրթոդոքս եկեղեցու համար ամենից կարեւոր դէպքն էր թագաւորի այցելութիւն գալը Ռուսաստան, որի սուրթ եղաւ սերտ բարեկամական կապեր հաստատուելու հարեան դաւանակից հօր պետութեան հետ և այդպիսով զօրացնելու օրթոդոքս եկեղեցու վարչութեան ձայնը տեղական կառավարութեան առաջ: Կարեւոր է նաեւ նոր հրատարակուած այն օրէնքը, որի զօրութեամբ այսուհետեւ միջնակարգ դպրոցների բոլոր դասարաններում կրօնի դաստառութիւն պէտք է լինի մինչդեռ առաջ միայն չորս նախապատրաստական դասարաններում էր, նոր օրէնքը պահանջում է նոյնպէս, որ միջնակարգ դպրոցներում կրօնի դաստառութիւնը բարձրագոյն կրթութիւն ուսուցած լինեն, ուստի և այդպիսիներն թիւն աւելացնելու համար բացում է երկրորդ առաւանջաբանական բաժին Նաչի համալսարանում (առաջինը Բուքրէշտի համալսարանում է 1881 թ. ից ի վեր): Պէտք է նկատել որ ընդմիջական օրինաց համաձայն բոլոր եպիսկոպոսներն ու քաղաքում ծառայող քահանաներն ու սարկաւաղները նոյնպէս բարձր կրթութիւն պէտք է ունենան և «լիցէնցիատ»-ի աստիճան ուսացած լինին: Նոր օրէնքը արգելում է նաեւ քանդել ու նորոգել հին պատմական նշանակութիւն ունեցող եկեղեցիներն ու վանքերը, առանց կենդրոնական եկեղեցական իշխանութեան և հնադիտական մասնաժողովի ղեկավարութեան, ինչպէս և տաճարները դարգարել նկարներով, առանց թոյլտուութեան հոգեւոր իշխանութեան:

Բուլղարական եկեղեցին, որ բացի բուն բուլղարական իշխանութիւնից (11 թեմերի բաժանուած) իւր մէջ առնում է նաեւ Թրակիայում և Մակեդոնիայում ապրող բուլղարներին (թեմերի

թիւը վերջին տարին Տ-ի հասցրած)՝ միայն Տիեզ-
պատրիարքութեան ներկայացուցիչներն շնորհիւ
զրեթէ ամեն անգամ յաջողութեամբ յառաջ է
տանում իւր դատը:— Ինչպէս Բուսանիոյ՝ այնպէ-
ւ առաւել բուլղարական օրթոդոքս եկեղեցւոյ
համար մեծ նշանակութիւն ունէր Ֆերդինանդ
իշխանի այցելութեան զալը Ռուսաց մեծազօր
Վայսեր, իշխանուհու և օրթոդոքս մկրտուած
Բորիս թագաւորականի հետ:— Ներքին բարե-
կարգութեան նկատմամբ բոլորարական սինօզն
ևս առանձին ուշադրութիւն է դարձնում հոգե-
ւոր կրթութեան վերայ, որ բաւական յետ է
մնացել այստեղ, խնամք է տանում մանաւանդ
երկու հոգեւոր դպրոցներն մասին, որոնցից
մէկը Վ. Պալատ է, Էկիւարիս հսկողութեան
ներքոյ, միւսը Սամոհովում: Սինոզը կամենում
էր վերջինս Սոֆիա մայրաքաղաքը տեղափոխել,
բայց աղբ. ժողովն ընդդիմացաւ: Զանք է լինում
նաև կրօնաւորներն կրթութեան առախճանք բար-
ձրացնել և այս նպատակով սկսել են դպրոցներ
բանալ վանքերի մօտ: Այս Զանքերի մէջ եռան-
դուն մասնակցութիւն ունէր սինոզի նախագահ
Գրիգորի մետրապոլիտը, որ վախճանուեցաւ
անցեալ թուի դեկտ. 16-ին, փոխարէնը ժամա-
նակաւոր նախագահ է նշանակուած Սամոհովի
մետրապոլիտ Գորիսի:

Սերբական եկեղեցին կորցրեց իւր գլուխ Մի-
քայէլ մետրապոլիտին, բայց մեծ գովաթեամբ
են խօսում նորա յաջորդ Իննոկենտի մետրա-
պոլիտ մասին, որ ռուսական կրթութիւն է ըս-
տացել (Վիեդի հոգեւոր ճեմարանն աւարտել) և
գեռ իւր սովորական քահանայ եղած միջոցին
եռանդուն մասնակցութիւն ունեցել պետական
դորձերի մէջ այժմեան թագաւորի խոստովանա-
հայրը լինելով և նոյն խոյ լուսաւորութեան ու
եկեղեցական դորձերի նախարարութեան օգնա-
կանի պաշտօն վարելով, ուստի յաջողութեամբ
պաշտպան է հանդիսանում սլաւոնական շահե-
րին այժմեան կառավարութեան առաջ, որի վե-
րայ ազդեցութիւն է ձեռք բերել կրկին նախկին
թագաւոր և թագաւորահայր, դէպի արեւմուտք
հակուղ և հակառուսական քաղաքականութեան
պաշտպան Միլանը:

Նոր Մետրապոլիտ յաջողութիւնները մէկը
համարուում է այն, որ կարողացել է հաշտեցնել
իւր նախորդի ժամանակ յառաջ եկած երկու
եկեղեցական կուսակցութիւնները, թեմեր տալով
այն անպաշտօն եպիսկոպոսներին, որոնք հակա-
թու մետրապոլիտի ձեռնադրած լինելով՝ երկուր
տարին հեռացած էին գործից և իւրեւ եպիսկո-
պոս չէին ճանաչուում:—

Սերբիայում ևս անցեալ տարին նոր օրէնք
հրատարակուեցաւ «Լուսուածաբանութիւն» կո-

չուած Բեկլըզադի միակ հոգեւոր դպրոցի մասին,
որով ուսանողներն թիւը զգալի կերպով աւելա-
նում է և կարեւոր փոփոխութիւններ են մտնում
ուսուցչական կազմի մէջ:

Հարեան ցեղակից Չերնագորեան շարունա-
կում էր նաև եկեղեցական տեսակէտից իւր խա-
ղաղ և ապահով կեանքը՝ Ֆերդինանդ իշխանի այ-
ցելութեամբ աւելի ևս ամրացնելով բարեկամական
կապերը դաւանակից Բուլղարիայի, ինչպէս և հզօր
Ռուսաստանի հետ: Մամուլի մէջ երբեմն եր-
բեմն լոյս ընկնող այն լուրը, թէ կաթալի-
կական պրոպագանդան յաջողութիւն ունի այս-
տեղ, հերքել է լուսաւորութեան եկեղեցական
գործերի պաշտօնական թերթը, սը յայտնում է
ընդհակառակն, թէ վերջին տարիները խառն
ամուսնութիւններն միջոցաւ և ազատ կերպով
մի քանի տասնեակ կաթոլիկներ օրթոդոքս դա-
ւանութիւն են ընդունել այստեղ:

Գալով վերջապէս Աւստրիոյ հայտակալ օր-
թոգոքս եկեղեցիներին պէտք է նկատել, որ քանի
պետութիւնը ահադին երկպառակութեան մէջ
է դերմանական, սլաւոնական, հունգարական աղ-
գու թիւներն փոխադարձ կռիւներն շնորհիւ, բնա-
կանաբար այդ կռիւներն ազդեցութիւն են ու-
նենում և ցեղական ու դաւանական հակառա-
կութիւնը կենդանի պահում տարբեր եկեղեցի-
ներն մէջ:

Այսպէս Բուկովինիոյ և Գաղմատիայի ան-
կախ արքեպիսկոպոսական եկեղեցին, որի առա-
ջին մասի բնակիչները խառն ուսմիւններ և ուս-
միւններ են, խի երկրորդինը սերբական ծագումն
ունին, մի կողմից շարունակ կաթոլիկութեան դէմ
մաքառման մէջ է, միւս կողմից մասնաւորապէս
Բուկովինիայում ուսմիւն տարրը ձգտելով իշխել
ռուսականի վերայ, վերջնոյս դժգոհութիւնն է
զրգուում: Այստեղ մեծ յաջողութիւն ունին
եկուր Քարոլիչները, և Բուկովինիայի օրթոգոքս
եկեղեցին, որ բաւականաչափ ոյժ և կրթութեամբ
ու եռանդուն հոգեւորականութիւն չունի նոցա
դիմադրելու համար՝ մեծ վտանգի մէջ է հա-
մարում: Իսկ ուսմիւն տարրի գերակշռու-
թիւնը ուսումնական նկատմամբ բացատրվում է
նորանով, որ եկեղեցական բարձրագոյն վար-
չութիւն կազմող կոնսիստորիային զրեթէ բո-
լոր անգամները ուսմիւններ են: Չերվոնէցի հա-
մալարանի տառուածաբանական բաժնի բոլոր
առարկաներն ևս, բացի երկուսից, ուսմիւն լե-
զուով են դաստիարակուում: Այս պատճառաւ
մօտ ժամանակներս պետական ժողովի երկու
ուսմիւն ներկայացուցիչները սրահանջ են դրել՝ ա)
կոնսիստորիան երկու մասի բաժանել՝ ուսմիւնա-
կան և ուսական, որոնք ընդհանուր դորձերը
միասին կկարգադրեն, իսկ այս կամ այն ազդու-

թեան վերաբերեալներն առանձին. բ) Չերվանցի և Բաղովիցի եպիսկոպոսներն լիովնվում մէկ ռուսին ցեղից նշանակուին մէկ ռուսին: Վերջին առաջարկութիւնն անցեալ տարի իրականացել է մասամբ նորանով, որ Բաղովիցի եպիսկոպոս է նշանակուել զինական Վլադիմիր Դէ-Թէպտա վարդապետը ազգով ռուսին:

— Միակ իսկապէս ուրախառիթ դէպքը այս եկեղեցւոյ համար եղել է անցեալ տարի այն, որ սեպտ. 19 նոր օրէնքով ինչպէս կաթողիկոսայեան օրթոդոքս հոգևորականներն ռուսիկներն աւելացրել են և դարանով նոցա վիճակի բարւոյնքմանը մեծապէս նպաստել:

Առաջնական պետութեան միւս կէտի Ուսգարական բաժնի մէջ Վարլովիցի անկախ պատրիարքութիւնը կայ, որի սերբ ժողովուրդը աւելի ևս ենթակայ է ներքին կուսակցական կռիւներին: Կրօնական աւտակէտից այստեղ վտանգն այնքան օտար քաղաքիներէ կողմից չէ, որչափ նոյն իսկ իրենց սերբերէ մէջ ծաղած մի տեսակ բողոքական շարժման կողմից, որ «Նաղարականութիւն» է կոչուում: Անդհադառախ մօտ 1000 հոգի հատակաւոր կաթողիկոսներ իրենց երեխաներով օրթոդոքս դառնալով են ընդունել այստեղ:

— Մի երրորդ անկախ օրթոդոքս եկեղեցի է Ուսգարկայում Հերմանշտադտի ըմբնական մետրոպոլիտութիւնը, որ աւելի յաջող կերպով մարտում է մաջարներին ռանձգութեանց դէմ, բայց այստեղ ևս կաթողիկոս եկեղեցւոյ հետ միացած ըմբնական յաճախ երկպառակութեան պատճառ են լինում: — Ինչ վերաբերում է Բոսնիոյ և Հէրցեգովինոյ անուանական կերպով Տիեզ. պապիւրքի իշխանութեան ներքոյ գտնուող օրթոդոքսներին՝ նոցա կողմից անկերջ գանդատներ են լինում կառավարութեան անհամաձայն ճշմանց և կաթողիկոսական պրոպագանդայի դէմ, բայց ոչ գեւա տեղական եկեղեցւոյ վարչութիւնը առանձին եռանդ է ցոյց տուել և ոչ դրոյց լուրջ միջոցներ են ձեռք առնուել այդ դանդաղանքներն վերջ տալու: Յիշեցնեմ որ նոցա բողոքը Տիեզ. Պատրիարքին անհետեանք մնաց. լուրեր են տարածում իր վերջինս 500,000 գալղէն կաշառք է ստացել Առաքելական կառավարութիւնից դուրս համար:

Ռուսաց եկեղեցւոյ նկատմամբ մենք մի ընդհանուր ակնարկ յառաջ էինք բերել արդէն անցեալ թուականի վերջին համարում: Կիշնեք այստեղ միայն ուր Պալլադի մետրոպոլիտ լիովնում նորանոր տեղափոխութիւններն առիթ տուաւ Ռուսաց հոգևոր վարչութեան մէջ: Մետրոպոլիտ նշանակուած Սրբ. Անտոնիկ տեղ Ֆինլանդիոյ արքեպիսկոպոս կարգուեցաւ Սաբաթովի եպիսկոպոս Սրբ. Նիկողայ. նորա աթոռը յանձնուեցաւ Պետերբուրգի հոգևոր ձեռնարանի տեսուչ և Նարվի եպիսկոպոս Սրբ. Իօաննին. տեսուչ նշանակուեցաւ սրա փոխարէն Վ. Պալոյ Ռուսաց դեպանատան եկեղեցւոյ հովիւ Բորիս վարդապետը և ինչ և Ալէքսանդրի նշանաւոր Նիկողայ եպիսկոպոսը Տաւրիկեան նահանգը փոխադրուեցաւ. եպիս. ձեռնադրութիւն և տեղափոխութիւններ եղան Սերբիայում. Կադանի արքեպիսկոպոսական թեմի վերայ մի փոխանորդութիւն աւելցաւ և ինչի ալ Վոլոդա Վոլոդիչ վարդապետին, որ ստանում է Վոլոդա Վոլոդիչ թեմը պահելով միանգամայն նախկին պաշտօնը: — Առանձնապէս յիշել պէտք է նաև Ամենոգումիս Կայսեր տառա նուիրը, որ բարեհաճել է մի միլիոն ըուրի շնորհել «Վարմիր խաչի» ընկերութեան միջոցաւ յօգուտ վատ հունձի պատճառով վնասուած նահանգներին սովեալ ժողովրդեան: — Արտասահմանում Ռուսաց եկեղեցին երկու աչքի ընկնող հանդէսներ ունեցաւ վերջերս. դեկտեմբեր 6-ին մի եկեղեցւոյ հիմք դրուեցաւ հեռու հարաւային Ամերիկայում Արգենտինեան հառարկապետութեան Բուէնոս-Այրէս մայրաքաղաքի մէջ, և ապրիլ 6-ին մեծ շուքով օծուեցաւ Վիեննայում կառուցած նոր վառարար տաճարը: Վերջին հանգիստը կատարելու համար Վիեննա էր ուղարկուած Վարչալի Իերմիմ արքեպիսկոպոսը և ներկայ էին բազմաթիւ ռուս և օտար բարձրաստիճան անձինք ու պատգամաւորութիւններ: — Տիեզրական ժողովի արքեպիսկոպոս, աղանդաւորներ զիմ մաքառում և այլ նման հարցեր շարունակում են արժարծուել մամուլի մէջ և հառարկաց կարծիքը զբաղեցնել. բայց դոցա մասին խօսելը կմնայ մի ուրիշ անգամին:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Chronik d. Chr. Welt թերթը մի ընդհանուր ակնարկ է ձգում Հռոմէական եկեղեցւոյ յունուար—մարտ ամիսներում ներկայացրած վիճակի վերայ, որից քաղում ենք հետևեալը:

Պապի առողջութիւնն բաւական ժամանակ զբաղեցրեց աշխարհին. շատ խօսուեցաւ տապալայ Պապի և նորա բռնակիք քաղաքականութեան մասին և այդ առթիւ հետաքրքրական խորհրդածութիւնների առարկայ եղաւ այն կէտը, թէ ինչ գիրք ունի այժմ պապականութիւնը այլ և այլ մեծ երկրներում. Զարմանալի է որ, ինչպէս բոլոր երկրները վիայում են պապի հեղինակութիւնն այժմ ամէնից աւելի զօրեղ է բողոքական

գերեշխանութեան ներքոյ գտնուած երկրներում՝ Գերմանիայում և Անգղիայում: Գերմ. պետական ժողովի մէջ իւրաքանչիւր կուսակցութեան զըլ- խաւոր ջանքն է կարծես զօրանոր կաթոլիկ կեդ- րոնի հաճութիւնը ձեռք բերել, իսկ կառավարու- թիւնը երբեմն մինչև իսկ անպատուաբեր զի- ջումներ է անում: քաջալերում է կաթոլիկական ամենածայրայեղ ձգտումներ, միայն թէ կարո- ղանայ օգուտ քաղել այդ հաճութիւնից իւր քա- ղաքական նպատակները յառաջ տանելուն հա- մար: Վաթսիւթիներէ տարիներէ ի վեր պաշտպա- նած դատը՝ Յիսուսեան կարգի դէմ եղած օրէն- քը վերացնել և իրաւունք ստանալ, որ նա ազատ մուտք գործէ Գերմանիա, ինչպէս երևում է շուտով յաղթանակ կտանէ, և առհասարակ կա- թոլիկներն այնպիսի յաջողութիւններ են ունենում, որ կարելի էր մտածել՝ թէ իշխող դաւանութիւնն այստեղ կաթոլիկութիւնն է, և ոչ բողոքակա- նութիւնը: Այսօր. Շէլլի դատապարտութիւնը պարզ ապացոյց էր, թէ պապական վարչութիւնը կարող է դեռ բռնանալ ըստ հաճոյցի, և այնու- ամենայնիւ կաթոլիկ գերմանացիները Հռոմից եկած պատգամներն իբրև սրբութիւն կընդունեն և կ'պաշտարանեն սաեղի բողոքականութեան դէմ:

Անգլիայում հռոմէական ազդեցութեան աչքի ընկնող նշանն է այն, որ մի զօրեղ կու- սակցութիւն աշխատում է անգլիկան եկեղեցւոյ անդամներին վարժեցնել կաթոլիկական կարգերի և ուղիորդութիւններին, և սորա շատ աւելի մօտ են զլուծ իրենց և յարգանքով են վերաբերում մ հռոմէական եկեղեցուն քան բողոքականներին: Թէպէտ մինչև այժմ Հռոմէն զիջումներ անել տալու և այգայիսով յարաբերութիւն հաստատե- լու վերջերը դուր են անցել, բայց կատկածելի է՝ արդեօք անգլիկաններն այս կուսակցութիւնը հեռացնուէ այնչափ չի՞ մօտենայ, որ բոլորովին յարի կաթոլիկութեան:

Վաթսիկական երկրներում հստակեցան եկեղեցւոյ դրութիւնը բոլորովին ուրիշ է: Սպա- նիայում թէպէտ պապական ազդեցութիւնն ուն- վիճելի է դեռ ևս, ինչպէս նկատել ենք, այժմեան կառավարութիւնը կղերական ուղղութեան է հե- տևում: ամբողջապէս բայց հեռացնուէ բողոքոյ ձայները շատանում են որանք Սպանիայի յետա- զիմութեան և բոլոր դժբաղդութեանց պատճա- րը կղերականներին են համարում: Հարկաւ պա- պական իշխանութեան հոգը չեն ամենաին այդ- պիսի բողոքները սակայն ակներև է որ Սպանիան զգալի կերպով տկարանում է և նորա կալուած- ները օտարների ձեռքն են անցնում: սրով և նո- րանոր երկրներ ելնում են հռոմէական ազդեցու- թեան տակից:—Հարաւային Ամերիկայում մի ժամանակ սպանացիներն հիմնած գաղթականու-

թիւնները, ինչպէս նկատել ենք, թէ կաթոլիկա- կան և թէ քաղաքական տեսակէտից շատ կոտ- կածելի դրութեան մէջ են այժմ: Թէ ժողովրդի և թէ մանաւանդ հոգեւորականութեան բարոյա- կանութիւնը շատ ընկած է այստեղ, պետական կազմը քայքայում է, և եթէ մօտիկ ապագա- յում օտար տիրապետողներ հաստատուին երկրի մէջ՝ կաթոլիկութիւն կ'որոցնէ անշուշտ ոտքի առկի հոգը:

Բուն Իտալիայում յերաւի հասարակ բա- րեպաշտ ժողովուրդը դեռ հաւատարիմ է մ'նա- ցել եկեղեցուն: բայց պակաս զօրեղ չեն այդ ժո- ղովրդի մէջ հայրենասիրական զգացումները, այն- պէս որ եթէ մի օր ընդհանրումն զգացուի եկե- ղեցականի և աղբայրների մէջ, ամենայն հաւանա- կանութեամբ դերակշռութիւնը կ'ըկին վերջնոյս կազմը կ'ըկին: Անիշխանական և յեղափոխական դադարները զօրանալը նոյնպէս ոչինչ լաւ ա- պագայ չէ խոտ: անում պապականութեան: Նն- թաղերէով իսկ թէ երկրի այժմեան անաւտական տաղնապի շնորհիւ զայրոյթն այնչափ մեծանայ, որ պապական իշխանութիւնը կարողանայ ընդ- հանալ զժգոհութիւնից օգտուելով թաղաւորու- թիւնը կործանել և նորա տեղը բռնել, այնուա- մենայն. նորա համար այնպիսի նոր դժուարու- թիւններ կ'ծագեն, յեղափոխական տարրերի դէմ կու ելն այնչափ ծանր կ'ըկին նորա համար, որ նա շատ աւելի անապահով վիճակի մէջ կ'ընկնի քան այժմ, և ոչ մի հնար չի ունենայ երազած աշխարհական իշխանութիւնը հաստատել: Մնում է ուրեմն հաշտութիւն կայացնել թագաւորի հետ: բայց այդտեղ ևս հարց է՝ արդեօք այն զէպրում իսկ երբ յաջողի մի պապ նստեցնել, որ այդ բողոքն անելու տրամադրութիւն ցոյց տուող լինի, կ'կարողանայ նա իր ցանկութիւնն իրադու- ծել հակառակ հաղար ու մի տեսակ խոչընդոտների և կուսակցական խնդիրների:

Ֆրանսիայում յայտնի է թէ ինչ ահաղին շարժում ձգեց վերջին տարիներս Դրայֆուսի դա- ար: Այս դատի մէջ դուռ կ'ընծաւան խնդիր չկայ ի հարկէ, բայց սրովհետեւ կղերական տարրը եւ անդուն մասնակցութիւն է ցոյց տուել յօգուտ Դրայֆուսի հակառակորդների, ուստի պաշտ- պանները որոնց մէջ բաւական թուով բողոքա- կաններ կան, խիստ հակակղերական ուղղութիւն են բռնել և այդտեղ բարդութիւններ կարող են ծագել հռոմէական եկեղեցւոյ համար: Վաթսիկ մի խումբ քահանաների ազատական շարժման մասին մի քանի անգամ խօսել ենք: այս շար- ժումն արդէն դուռ կ'ընծաւան է, մինչև այժմ՝ դեռ է մ'նայել տրտալին խորթ ազդեցութիւնից և ապրած լինելով ազգային հոգի վերայ, ունենա- լով ինչ ժողովն և անհոգուն կաթոլիկ եկեղեցւոյ

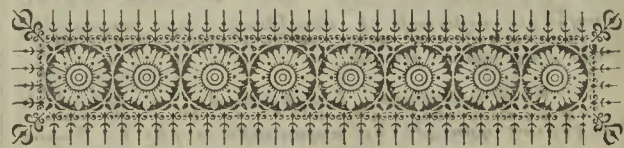
ներքին կեանքին և ամբողջ դրութեան քաջ ծախօթ ներկայացուցիչներ՝ յաջող ապագայ է խոստանում:

Աւստրիայում ընդհանուր կենդանի հետաքրքրութեան առարկայ է դեռ՝ «Ի՞նչ և ի՞նչ» նշանաբանով սկսուած շարժումը: Սպասուում էր, որ մի քանի յաջողութիւններ միահամուռ դարձով կարելի կլինի զօրեղ ապագայութիւն դործել և ընդարձակ ծաւալ տալ դործին, բայց չյաջողեցաւ և ինչպէս երևում է չի էլ յաջողի: Թէպէտ բողոքական Գերմանեայի կողմից ամէն կերպ ազդակիցներին խրախուսելու ջանքերը բազմապատկուում են, որ նորա թօթալին Զուսթլիւստը, բայց միւս կողմից զօրանում են նաև դաւանաւորներին լրջութեան դէմ եղած կոտորածները, և հաւանականաբար բողոքական եկեղեցին մեծ վատտակ չի ունենայ այստեղ: Այնուամենայնիւ վստահող մեծ է և վնասը զգալի Զուսթլի համար, ուստի կաթոլիկ կղերականութիւնը քստալի իրարանցման մէջ է և չբաւականանալով մասնաւոր քարոզի եկեղեցական այլևայլ ձեռնարկութիւններին միջոցաւ իւր դաւար պաշտպանելու, ամէն ջանք գործ է դնում կառավարութեան ստիպելու որ ստիկանական միջոցներ ձեռք առնէ դաւանաւորներին դէմ:

Այսպէս ուրեմն որչափ և զօրեղ լինի կաթոլիկութիւնը՝ ամէն տեղ զօրեղ հակառակորդներ ունի և սպառնալից ապագայի հանդէպ է դնում: Հետաքրքիր է առանձնապէս նորա դրութիւնը Հիւսիս Ամերիկայում: Այստեղ պարզ երևում է, թէ ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին այն դէպքում, երբ բողոքականութեան հետ մրցման մէջ է՝ զօրանում է ներքուստ, բայց և թէ ինչպէս միաժամանակ ինքնուրոյն ոգի է սնուցանում, որ վաղ կամ ուշ ընդհարում կարող է յառաջ բերել վստիկանի հետ: Պապը բանադրեց այն ինքնուրոյն ուղղութիւնը, որ «ամերիկականութիւն» է կոչուում, բայց այդ առթիւ Գերմանիա կարգիւնալին ուղղած դրութեան մէջ՝ նա այնպիսի ազեղ պատկեր է դժագրում, որ իրաքանչիւր ամերիկացի հոգևորական ևս ազատ խղճով այդ ձեռն «ամերիկականութիւնը» կրանադրէ, մենչեւ իտիականը շարունակում է զարգանալ և յառաջադիմել: Բայց դորանից ամերիկական կառավարութիւնը չգիտէ իւր քաղաքական և քաղաքակրթական նպատակներն իրագործելու խնդրում որևէ խոչընդոտի առաջ կանգ առնել և ինչպէս բուն երկրի՝ այնպէս և նոր նուաճած նահանգներին մէջ կաթ. եկեղեցուն ոչ մի զիջում անել արամաղել չէ:

Մի խոսքով կաթոլիկութեան հոյակապ շէնքը խաղաղութեան շատ ունի, բայց նորա ճարտար վարիչներն արթուն են և անդադար աշ-

խատում են՝ մի կողմից քաղաքական աշխարհի մէջ յաջողութեան դերը պահպանել, միւս կողմից կորցրածի փոխարէն առաքելութեան ճանապարհով նորանոր ժողովուրդներ նուաճել: Պապի ցանկութիւնը «խաղաղութեան համաժողովի» մէջ եւրոպական պետութիւնների շարքում մասնակցութիւն ունենալ՝ անկատար մնաց, որովհետև վերջիններն յարգեցին խաղաղական կառավարութեան բողոքն այդ նկատմամբ: Բայց Լեոն Ժ. Գ. հիւանդութեանց ելնելուց յետոյ՝ առաջին անգամ կարգինալների ակումբին արած հանդիսաւոր ընդունելութեան միջոցին յայտնել է, որ ինքը հոգով մասնակից է և ինդակից այդ դեղեցիկ ձեռնարկութեան և ցանկանում է ի սրտէ, որ յաջող այդպիսով սկիզբ դնել տրեւնահեղութիւններ վերջացնելու և ազգերի վէճը բնական զօրութեամբ լուծելու գաղափարի իրագործման: Բնականաբար ինչպէս միշտ, այնպէս և այժմ, նա առանձին մեծ տեղ էր տալիս պապական աթոռին այս խաղաղութեան գործի մէջ և մասնացոյց անում այն դերը, որ իբր նա կատարել է շարունակ պատմութեան ընթացքում՝ բռնութեան դէմ դնելով և խաղաղութիւն սովորելով:— Ինչ վերաբերում է վերջապէս հռոմէական եկեղեցւոյ առաքելական գործունէութեան՝ նորա յաջողութիւնները աֆրիկական դաղթավայրերում, Զինաստանում, ամբողջ արևելքում՝ ամենքն են, բայց կյաջողի արդեօք նորա այդ տեղերում կաթոլիկութեան համար այնպիսի հաստատ արմատներ ձգել, որ ապա ինչ նոցա, թէ մի ժամանակ ռոմանական երկիրները ձեռքից գնան, այդ ապագայի հարց է և խիտ երկբայելի հարց:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՀԱՅԱԿՐՕՄԱՆԱՆ և ԴԱԽԱՆԱԿՈՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԺՈՒՄԸ ՄԵՐ ՄԻՋ.

Արդեօք շատերն են, որոնք տեսնում են, թէ ինչպէս ընկել է կրօնի նշանակութիւնը մեր ժողովուրդի աչքում և որ սուր տակի է ընկնում մտածում ներարդեօք թէ ի՞նչ է տանում մեզ այս և ի՞նչ ողբալի հե-

տեւանքներ պէտք է յառաջ քերէ: Կրօնն ընկած է՝ կնշանակէ կրօնի քարոզիչները վատ են, անպէտք են, կնշանակէ պէտք է պախարակել, հայհոյել նոցա. ահա այն պատասխանը, որ սովորաբար դրուում է այս լուրջ հարցին. քայց պատասխանն է այդ միթէ, օգնում է միթէ որեւէ կերպով տիրող վիճակի քարոքմանը. հարկաւ ո՛չ: Հոգեւորականն է արդեօք մեղաւոր թէ աշխարհականը՝ յամենայն դէպս իրողութիւնը կայ մէջտեղ, եւ էականը մեզ համար այն է՝ ցանկալի՞ իրողութիւն է դա արդեօք եւ մենք պէտք է նորա մատուցել եւ զարգանալուն նպաստենք, թէ ստաջն առնելու վրայ մտածենք, քանի ուշ չէ: Հարկաւոր է մեզ քրիստոնէական կրօնը թէ ոչ՝ քսան տարի առաջ այդ մասին խօսք լինել չէր կարող. ազատամիտ մարդիկ քննադատում էին արդի եկեղեցական կեանքը եւ նորա մէջ քաղմածիւ թերութիւններ էին գտնում: ցոյց էին տալիս թերութիւններ ամէն կողմ՝ եւ պախարակում այն նպատակաւ, որ ուղղուն, եւ եկեղեցին կենդանանայ ու կենդանի ազդեցութիւն գործէ: Այսօր հանգամանքները բոլորովին փոխուել են. թերութիւններ ցոյց են տալիս ո՛չ թէ ուղիւն համար, այլ որպէս զի ասպացոյցանեն, թէ եկեղեցին ինքն անպէտք է ու հետագայ, եւ այն կրօնը, որ նորա մէջ քարոզում է՝ չի համապատասխանում այժմեան կեանքի պահանջներին, այլ իրրեւ մի աւելորդ բեռ ծանրանում է նորա վերայ, ուստի եւ կրթութեան միջոցով պէտք է ազատել ժողովրդին այդ բեռից: Ինքնախարէութեամբ չփակելը մեր աչքերը. այս հայեացքը կայ եւ եթէ դեռ տեսականապէս մի փոքրիկ խումբ լուսաւորեալների մէջ է քարոզուում՝ գործնականապէս միւսը ունի շատ ընդարձակ շրջաններում, ժողովուրդի ամենատեղէտ, աշխարհից հեռու կարծուած խաւերի մէջ եւս: Որտեղ ասէք հարց չեն դնում այսօր՝ կայ Աստուած թէ չկայ, ու պատասխանը հեշտութեամբ գտնելով եզրակացնում: որ ուրեմն պատ պահելն էլ, եկեղեցի գնալն էլ, մոմ վառելն ու զանձանակ ծղելը՝ բոլորն աւելորդ են, որ մեղք ասածդ յիմար խօսք է, եւ ինչ սիրող ուզէ կարող ես անել, ինչպէս

եղաւ, որ մենք այսպէս շուտ այստեղ հասանք:

Մի ժամանակ, երբ եկեղեցւոյ կարգերը քննադատել սկսեցին՝ գտնուեցան խոհեմ մարդիկ, որոնք զգուշացնում էին թէ վերջը վատ կլինի, քայց նոցա ծայրը լսելի չեղաւ, որովհետեւ հակառակորդները նախ այն տպաւորութիւնը չէին ստանում, թէ նոքա համոզմունքով են պաշտպանում հնութիւնը, եւ ապա կային քաներ, որ ծածկել կարելի չէր, եւ ծածկելն իրրեւ սկզբունք դնելը ամէն քրիստոնէութիւն եւ յառաջադիմութիւն արգելող միջոցութիւն պէտք է համարուէր: Ուստի զգուշացուցիչ ծայրերն աւելի նպաստեցին, որ քննադատութիւնը կրկնապատիկ եռանդով յառաջ տարուի եւ նորա կողմնակիցների մէջ ստիպանայ այն համոզումը, թէ մի ճշմարիտ եւ սուրբ գործ են կատարում՝ կեղծիքի եւ խաւարի դէմ՝ են կռուում: Այսօր մեր աչքի առաջ է նոցա կռուի արդիւնքը—եւ աւելի քան անմխիթարական է այդ արդիւնքը: Հարկաւ անմոռութիւն կլինէր կարծել, թէ այն ահագին յեղափոխութիւնը, որ տեղի է ունեցել մեր հասարակական կեանքի մէջ՝ մի քանի հեղինակների եւ լրագրական գործիչների շնորհն է. կենցաղական հազար ու մի պայմաններ այստեղ դեր են խաղացել, եւ մի ժողովուրդի կեանքն իւր քաղմակողմանի քարոզութեամբ բոլորովին պարզուած չի լինի, եթէ այդ պայմաններից միայն մի քանիսը ինկատի առնենք: Անուրանալի է այնուամենայնիւ, որ հրապարակախօսութեան միջոցաւ եղած քննադատութիւնը մեր ժողովուրդի աչքը բաց է արել շատ քանի համար, եւ եթէ նորա օգուտն այն է միայն, որ Աղամի նման տեսնում է իւր մերկութիւնը, քայց դորանով մխիթարուած եւ հոգեպէս ու քարոյսպէս աւելի գորեղ չի գտնում իրեն քան առաջ՝ այդ չի նշանակում ի հարկէ, թէ պէտք չէր նորա աչքը բանալ, այլ միայն, թէ հարկաւոր զգուշութեամբ չէ կատարուել այդ, եւ կատարողները լաւ չեն հասկացել ինչ են անում եւ ինչ նպատակի հասար. իսկ այժմ՝ երբ նոցա առաջ կանգնած է մերկ մարդը՝ փոխանակ մտածելու վերջապէս, թէ ինչպէս ծածկեն նորա մերկութիւնը, ջանք են գործ

դնում համոզելու, որ ամենեւին մնաս չէ մերկ լինելը եւ նա ոչ ամաչելու եւ ոչ Աստուծոց թազնուելու կարիք ունի, որովհետեւ այդ կարիքն էլ կեղծաւոր մարդիկ են հնարել, որչափ մերկ՝ այնչափ քնական, այնչափ ազատ եւ այնչափ լաւ:

Իրան չէ միթէ, որ շատերն այժմ այսպէս են դատում մեզանում, եւ երբ մէկը համարձակուում է հակառակն ուսուցանել կեղծաւոր, խաւարամիտ անուանելով քերանը փակում են: Հարկաւ եթէ քարոյական կեանքի մէջ յառաջ եկած տխուր երեւոյթները ցոյց տաս՝ ոչ ոք գուցէ չի խոստովանի, թէ հակակրօնական հայեացքների արդիւնք են նորա. այսպիսի հայեացքների պաշտպանները միշտ աշխատել են ցոյց տալ, որ կրօնի եւ քարոյականութեան մէջ ոչ մի կապ չկայ, որպէս զի մարդոց քարոյական գգացումը նոցա քարոզութեան դէմ չբողոքէ. քայց ի՞նչ է ցոյց տալիս իրողութիւնը՝ ինչպէս է այն ամենաքաղաքակրթեալ հասարակութիւնների քարոյական վիճակը, որոնց վերայ քրիստոնէական կրօնն այլ եւս ազդեցութիւն չի գործում: — Սակայն մեր ժամանակի մարդիկ կենդանի իրողութիւնների համար աչք չունին, այլ տրամաբանական փաստերով են խօսում: Ուստի մենք եւս այդ իրողութիւնները թողած պէտք է հարցնենք՝ արդեօք ի՞նչ փաստերով այն եզրակացութեան եկանք, թէ քրիստոնէական կրօնը, որ դարերով կեանք է տուել մեր ժողովրդին, գուրկ է այժմ՝ կեանքից, անհիմն ու հնացած, արդեօք նորա դէմ խօսողները ծանօթ են նորան ի մօտոյ՝ ուսումնասիրել են ուշի ուշով նորա աւետարանական հիմունքները եւ եկեղեցական կեանքի մէջ կատարած դերը: Հարկաւ ոչ: Ո՞ւր է յայտնի, թէ ինչպիսի զարհուրելի տգիտութիւն է տիրում քրիստոնէական կրօնի նկատմամբ մեր հասարակութեան բոլոր դասերի մէջ անխտիր: Հայ երիտասարդ սերունդի ամենատառար մասի վերայ ոչ ընտանիքը որ եւ է կրօնական ազդեցութիւն է ունենում: Ոչ դպրոցը եւ ոչ շրջապատող կեանքը: Շատերն անցնում են կրթութեան բոլոր աստիճաններով եւ համալսարան են աւարտում: Առանց տարրական գաղափար անգամ ստանալու

իրենց կրօնի մասին եւ միայն կողմնակի գիտութիւնների ու գրքերի միջոցաւ լսած լինելով, որ քրիստոնէական եկեղեցին միշին դարերում ընդացել է աշխարհի վերայ, ընկալել է մարդոց խիղճը, լուսաւորութեան գործը խանգարել եւ հազարաւոր անմեղների կենդանւոյն սպրել է. եւ ահա զալիս են ու նստած ելած քարոզում ամէն տեղ, թէ պէտք է քանդել այդ եկեղեցին, որ արգելք է յառաջադիմութեան եւ մոլեռանդութեան ոգի սրնուցանող: Ընդունենք կրկին, թէ բոլոր մեղքն այստեղ հոգեւորականութեանն է, որ կրօնի կանոնաւոր ուսուցման մասին հոգ չէ տարել, որպէս զի այդ երիտասարդները քրիստոնէութեան բուն ոգին ըմբռնելն եւ ճշմարիտ աւետարանը խնդաթիրածից՝ Բերիտոսի խակական եկեղեցին Հռոմէական տիեզերակալ քաղաքականութեան ստեղծուածից զանազանել սովորելին: Բայց չէ՞ որ այդ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած մարդիկ պէտք է հասկանային զոնէ, թէ չիմացած քանի մասին դատելն անտեղութիւն է, եւ մի ժողովրդից խել նորա սրբութիւնները, առանց նախօրօք քննած եւ հետազօտած լինելու, թէ ի՞նչ տեղ են ընդունում նորա կեանքի մէջ՝ անիրաւ գործ:

Այս անիրաւութիւնն ահա մի քանի տասնեակ տարի է որ անգիտակցօրէն գործ է դրւում մեզանում. վերջին ժամանակներս մանաւանդ՝ աւելի եռանդով եւ աւելի ընդարձակ չափով. Կարող ենք հաւատացնել, որ ի նկատի չունենք այստեղ այս եւ այն խմբի կամ՝ կուսակցութեան պատկանողներին, այլ սոնում ենք մեր կրթութեան դասն ընդհանրապէս՝ համագումար լինելով, որ յաճախ մեզանում ամենախիստ պահպանողական համարւած մարդիկ անգամ թոյլ են տալիս իրենց խօսքեր եւ գործեր, որոնք անագին զայլ թակողութեան պատճառ են լինում եւ մշտքերի մեծ շփոթութիւն յառաջ բերում՝ իրենց շրջապատողների մէջ: Ի՞նչ է սաում՝ աւետարանն այդպիսիներին. դու եթէ լաւ մտածես, կանանկս որ կեանքի մէջ շատ խնդիրներ կան քո ստացած գիտութեան համար անլուծելի. ո՞րտեղից է զալիս կեանքը եւ ո՞ր է գնում՝ ի՞նչ է եւ ի՞նչ է պահանջում

քեզնից, այդ դու չգիտես. մէկը կայ միայն, որ քեզ սովորեցնել կարող է, եւ ո՛չ միայն սովորեցնել, այլ եւ տանել քեզ դէպի քո կեանքի նպատակը, դիմի՞ր նորան եւ նա կը սովորեցնէ: — Իւրաքանչիւր որ ազատ է՝ այս հրաւերն ընդունել կամ ո՛չ. եթէ նսիւսօրօք արդէն որոշ է նորա՝ համար, որ իրեն խաբու՞մ են, որ այդ խոստումները սուտ են եւ կեանքի այդպիսի առաջնորդ չկայ՝ ո՛չ որ չի արգելում՝ նորան իւր ծանապարհով գնալ. բայց եթէ ելնում սկսում է ուրիշներին եւս քարոզել ու խոտորեցնել՝ այն ծանապարհից, որ աւետարանը գծում է նոցա առաջ՝ արդարութեան տարրական օրէնքը պահանջում է, որ զոնէ այդ դէպքում՝ լրջօրէն ուսումնասիրէ աւետարանը, սեփական դիտողութիւններով մի դրական համոզում ձեռք բերէ, սպա հակառակ խօսէ, եւ ո՛չ թէ իւր ուսումնական հեղինակութեամբ շմեցնէ ազէտ ունկընդին եւ խէ նորա կեանքի ուղեցոյց երող ճշմարտութիւնները, զրկէ այն հոգեւոր միջնորդութիւնից, որից ինքն արդէն զուրկ է: Մեզանում այս վերջինն են անում. առանց մեր եկեղեցւոյ անցեալն ու ներկան ուսումնասիրելու, դրսից բերած ծանօթութիւնների հիման վերայ, սկսեցին նորա կարգերը քննադատել, եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ շատ քան քանդուեցաւ ու ոչինչ չշնորհեցաւ. այժմ՝ եւս անմիտ ջանք ենք գործ դնում՝ առանց քրիստոնէական կրօնի էութիւնն ու նշանակութիւնը ըմբռնած լինելու՝ նորա հիմունքը խախտել, եւ հետեւանքը պէտք է լինի հոգեւոր ու բարոյական մասնակութիւն: Ինչի՞ համար է այդ ջանքը եւ ի՞նչ օգուտ պէտք է բերէ՝ պարզ. չէ ո՛չ որի համար. իւրեր թէ, ազիտութեան ու խաւարի դէմ են կռուում. բայց ազիտութեան դէմ՝ կարելի է միայն զիտութեան գէնքով եւ խաւարի դէմ՝ լուսոյ գէնքով կռուել: մինչ այստեղ՝ գործ դրուած գէնքերը նոյն ազիտութեան եւ խաւարի գէնքերն են. «Կոյրք կն կուրաց առաջնորդ. կոյր կուրի յորժամ՝ առաջնորդէ՝ սխալէ, եւ երկոքին ի խորխորատ անկմանն»:

Եւ մի ահագին խորխորատ քաց է արդէն մեր ժողովուրդի առաջ. նորա մի ստուար դասը կորցրել է հայրերի հաւատը եւ չունի

այլ եւս ո՛չ մի առաջնորդող սկզբունք, որով իւր ծանապարհը գտնէր խոշ ու խութերի միջով եւ կորստեան խորխորատը չընկնէր: Կըրթում զասից մենք չենք կարող պահանջել, որ առաջնորդութեան դեր ստանձնէ, որովհետեւ նա ինքն առաջնորդող սկզբունք չունի եւ զերի է պատահականութեան. բայց պահանջել կարող ենք ամենայն իրաւամբ, որ չարիքն աւելի եւս չմեծացնէ՝ իւր խակ հասկացողութիւններն ու անկշիռ դատողութիւնները կրօնի մասին աւելի ու աւելի ընդարձակ շրջանների մէջ տարածելով: Գաղափարական եկեղեցին, զուտ առաքելական քրիստոնէութիւնն արհամարհել է ի հարկէ միշտ եւ կարհամարհէ իւր դէմ՝ հանած հակառակութիւնները. բայց իրերի բնական կարգի մէջ գաղափարականը, ինչպէս յայտնի է, իւր բոլոր անարատութեամբ չի մտում եւ յաճախ երկարատեւ խնամքի կարօտ է, մինչեւ որ հաստատուն արմատ բռնէ ու զօրանայ. մենք իրաւունք չունինք անտես անել նորա ամենափոքր նշոյլներն անգամ, այլ պէտք է զգուշութեամբ գոնէ եղածը պահպանենք: Քրիստոնէութեան բարի սերմերի հետ մենք յաճախ տեսնում ենք նաեւ որո՞ւմ աճած եւ երթադրում ենք մեր կարծ խելքով, որ երկուսի ցանողն էլ մէկ է, եւ որովհետ չէր լինի եթէ ցորեն չցանէին. ուստի ոտքի տակ ենք տալիս եւ տրորում երկուսը միասին, իբրեւ թէ չարն արմատախիլ անելու հասար, մինչ իրօք սա աւելի ազատ ասպարէզ է գտնում՝ դորանով եւ անարգել տարածում՝ ամէն կողմ՝ իւր ազդեցութիւնը: Մենք պէտք է լաց լինէինք, եթէ կարողանայինք տեսնել, թէ մեր ժողովուրդի մէջ որչափ բարի սերմեր, որոնց ցաննելուն, պահպանելուն եւ արդիւնաւորելուն համար դարերի աշխատանք է գործ դրուել՝ այս մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում՝ կոպիտ ունեւրի տակ տրորուել են կամ անհասկացող մարդոց ձեռքով հանուել ու անպիտանացել: Մեր տոկուն, ամէն ցաւերի դիմացող ժողովուրդը ընկճուում է այսօր ամէն մի հասարակ պատահարի առաջ. ինչո՞ւ, եթէ ո՛չ նորա համար, որ իւր բարոյական գօրութիւնը կորցրել է՝ կորցրել է այդ գօրութիւնը նորան տուող կենդանի հաւատը:

Տաճկահայաստանից լուրերն են գալիս, որ այնտեղ հայերը մի կտոր հացի համար թողնում են իրենց եկեղեցին եւ կաթոլիկութիւն ընդունում: Ընչ կարելի է ասել, ըստ երեւութին. անհրաժեշտ կարիքը ստիպում է նոցա: Սակայն նոցա պապերն եւս շատ անգամ՝ սյղպիսի եւ ասելի մեծ կարիք ունեցել են, ըսյց հաւատարիմ են մնացել իրենց եկեղեցուն:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ .

ՎԵՃ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԵԼ՝
ՏՓԻՒՍԻՑ ԷՋՄԻԱԾԻՆ.

Մարտի 25-ին առաւօտեան ժամը 9 1/2-ին Հոգեւոր Տէրը բարեհաճեց մեկնել Տփլիս քաղաքից դէպի Սանահին. Վեհափառ Հայրապետին ուղեկցում էին Տփլիսի թեմի առաջնորդ՝ Սրբազան Սուրբէնեան արքեպիսկոպոսը, Դիւանատան կառավարիչ Արժ. Կորիւն վարդապետը եւ ուրիշ անձինք: Սանահնայ կամրջի մօտ շրջակայ գիւղերից հաւաքուած էր մեծ բազմութիւն, որ սպասում էր Հայրապետի շնորհաբեր գալստեան: Արտակարգ գնացքը հասնելով հնադարեան կամուրջին՝ կանգ առաւ եւ Վեհափառ Հայրապետը ցած իջնելով՝ ընդունեց ժողովրդի մատուցած աղ ու հացը: Կամրջի մուտքի վերայ թարմ ոստերից եւ ծաղիկներից մի փառաւոր յաղթական կամար էր պատրաստուած: Ապա Վեհափառ Հայրապետը ձի նստելով, շրջապատուած բազմութիւ ձիաւոր ուղեկիցներով՝ Սանահին գնաց, այցելելու պատմական յիշատակներով եւ անցեալով հարուստ վանքը: Քահանայական դասը վանքի մօտ զգեստաւորուած՝ «Հրաշափառ» շարականով Վեհափառ Հայրապետին դէպի եկեղեցի առաջնորդեց. սահմանուած սաղմոսն ու աղօթքն արտասանելով՝ օրհնեց ժողովրդին եւ գնաց հանգստանալու վանքի սենեակներից մեկում: Որ ամէն ջանք գործ էր դրուած Մեծ Հիւրին յարմարեցնելու համար:

Երկու օր հանգստանալուց եւ վանքի բոլոր հնութիւնները նայելուց յետոյ՝ կիրակի առաւօտեան Նորին Ս. Օծութիւնը Դուր հետեւորդներով՝ ժամը ութին իջաւ Սանահնայ ձորը եւ ապա գնացքով ուղեորուեցաւ դէպի Ալէքսանդրապոլ: Երկաթուղու կայարանի մօտ հաւաքուած էր ահագին բազմութիւն. գնացքը կանգ առնելիս քաղաքագլուխը աղ ու հաց մատուցեց Վեհափառ Կաթողիկոսին, որից յետոյ ծածկած կառքով, բազմութիւ ձիաւորների, կառքերի եւ ուղեկիցների հետ մտաւ քաղաք: Առջևից տանում էին Հայրապետական խաչն ու գաւազանը: Վեհափառի կառքը կանգ առաւ ս. Աստուածածին եկեղեցու դրան առաջ, ուր Նա կառքից իջնելով՝ մտաւ եկեղեցի, աղօթեց եւ ապա յաջորդարան առաջնորդուեցաւ հանգստանալու: Թաջորդարանում Վեհափառին ներկայացան պաշտօնական անձինք, եւ ժողովրդի ներկայացուցիչներ, որոնց թւում նաեւ մահմեդականներ, յոյներ եւ հայ-կաթոլիկներ: Բոլորին օրհնեց Վեհափառ Հայրապետը եւ յորդորեց առանց աղգային եւ կրօնական խռրութեան, սիրով եւ համերաշխ ապրել միմեանց հետ, իբրեւ հուսասար քաղաքացիներ եւ հինաւուրց զբայիներ: Ութն օր մնալով Ալէքսանդրապոլում, Վեհափառը այցելեց Դուր հօտի բոլոր եկեղեցիները եւ հոգեբուղիս քարոզներ խօսեց խուռն բազմութեան առաջ:

Ապրիլի 5-ին առաւօտեան ժամը 10-ին Նորին Վեհափառութիւնն ուղեորուեցաւ դէպի Մայր Աթոռ: Վեհափառին ճանապարհ ձգեցին Ալէքսանդրապոլի յաջորդ Արժ. Մխիթար վարդապետը պ. պ. քաղաքագլուխը, գաւառապետի օգնականը, բազմութիւ քահանաներ եւ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Վեհափառը գիշերեց Մաստարա եւ գիւղերում:

Գիւղական հասարակութեան կարողութիւնից աւելի շքեղ էր Հայրապետի ընդունելութիւնը Արմաւուրում: Վեհափառի անցնելու փողոցները զարդարուած էին ուռնուռ ստերով: Վեհափառի շքախմբի վերայ աւելացել էին եւ Մայր Աթոռի միաբանութեան եւ վանական կառավարութեան ներկայացուցիչները—Տէր Թովհանէս եպիսկոպոս Շիրակունի եւ Արժ. Ղեռնդ վարդապետ: Վեհահին

ընդ առաջ էին եկել ժողովրդի մեծ բազմութիւն և դպրոցի աշակերտներն իրենց ուսուցիչներով: Ս. Հայրապետի հանգստութեան համար շքեղ զարդարուած էր Յովսէփ քահանայի տունը, ուր երկու ժամ հանգստանալուց և ժողովրդին օրհնելուց յետոյ՝ ճանապարհ ընկաւ գէպի Մայր Աթոռ: Վեհափառ կառքին ուղեկցում էին շրջակայ բոլոր գիւղերի տանուէրները և բազմաթիւ երիտասարդ ձիաւորներ: Նորին Վեհափառութեան ընդառաջել էին Սինօղի անդամներից Բարձր. Յուսէփ և Աշոտ վարդապետները: Ծեմարանի կողմից պ. տեսուչը իւր օգնական Արժ. Կարապետ վարդապետի հետ:

Վեհափառ Հայրապետը Մայր Աթոռ ժամանեց ապր. 8-ին, ժամը 4-ին ճաշից յետոյ: Մայր Աթոռի միաբանութիւնը զգեստաւորուած խաչով, խաչուառով, լապտերներով, Ծեմարանի սաները իրենց ուսուցիչներով սպասում էին մեծ դարբասի մօտ: Վեհափառ Հայրապետը կառքից ցած իջնելով՝ ամպհովանու տակ մտաւ և թափփորը գէպի Մայր տաճարը շարժուեցաւ «Հրաշափառ» շարականով: Հայրապետը աղօթելուց յետոյ՝ վեհարան մտաւ հանգստանալու:

Հետեւեալ օրը Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը Ծեմարանի ուսուցչական խումբը Մեծ. պ. տեսչի հետ ներկայացան Վեհափառ Հայրապետին Նորա օրհնութիւնն ստանալու:

Ս. Յարութեան կիւրակի օրը Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը Ս. պատարագ մատոյց Աւագ սեղանի վերայ. պատարագի ժամանակ գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ երգում էր Ծեմարանի երգեցիկ խումբը. Նորին Ս. Օծութեան սպասաւորում էին Գեր. Տ. Տ. Մակար, Անանիա և Յովհաննէս Շիրակունի կախկոպոսները, երեք վարդապետ և չորս սարկաւազ:

Մեռելոց երկուշաբթի օրը Վեհափառ Հայրապետը մի ազգու քարոզով մխիթարեց ժողովրդին Ս. Դայիանէի վանքում:

Սինօղի նախանգամ Գեր. Տ. Տ. Սարգիս արքեպիսկոպոսը հիւանդութեան պատճառով Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ

թոյլտուութեամբ ապաքինուելու համար ուղևորուեցաւ իւր ծննդավայրն՝ Աբարան:

Վեհափառ Հայրապետի հրամանով Արժ. Սիօն վարդապետը նշանակուեցաւ յաջորդ հին Նախիջևանի. արժ. հայրը ապրիլի 14-ին ուղևորուեցաւ իւր պաշտօնատեղին:

Մայիսի 4-ին Տաճկաստանից Մայր Աթոռ ժամանեցին Տ. Յովսէփ Ժ. վարդապետ Այվազեան առաջնորդ Ռոգոսթայի և Տ. Յովհաննէս Ժ. վարդապետ Արշարունի առաջնորդ Պրուսայի Հայաստանեայց եկեղեցու պետից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելու:

Մայիսի 4-ին Մայր Աթոռ ժամանեց Աղշուայ սուրբ Ստեփաննոս վանքի վանահայր Արժ. Թադէոս վարդապետ Տ. Նիկողայոսեան:

Ապրիլ 29-ին Մայր Աթոռ էր ժամանել Արժ. Տ. Ստեփան Շիրակունի վանահայր և պահապան Անիի աւերակաց և մայիս 2-ին վերադարձաւ իւր պաշտօնատեղին:

ԾԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՅ:

Ապրիլի 8-ից Մայր Աթոռի Դէորդեան հոգևոր Ծեմարանում սկսուած են քննութիւնները և կվերջանան մայիսի 31-ին:

Տեսչի օգնական Արժ. Տ. Կարապետ վարդապետը հոգևոր Պետի բարեհաճ հրամանաւ իւր առարկաներից նշանակուած ժամանակից առաջ քննութիւն կատարելուց յետոյ Բազու ուղևորուեցաւ:

ՄԱՏՆԵԱԳԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՅ.

Մայր Աթոռի Մատենադարանի համար շնորհակալութեամբ ստացել ենք հետեւեալ գրքերը.

1. Պ. Նիկողայոս Մառից իւր հեղինակութիւնները՝
ա) Къ критикѣ исторіи моисея Хоренскаго I. СП. 1898.
բ) Ани, столица древней Арменіа.
գ) Изъ поѣздки на Афонъ.

- 7) Изъ Книги Царевича Баграта о грузинскихъ переводахъ духовныхъ сочиненій и героической повѣсти „Дареджапаніа“. СП. 1899.
2. Պ. Միխայիլ Տրեգինուսից իւր դրքատրական շարադրութիւնը. — Die obere trigeminuswurzel, Berlin. 1899.
3. Պ. Գ. Ղազարեանից — I. Տառապեայների ծառայութիւնը II. Կորած բարեկամը, Վաղարշապատ. 1899.
4. Պ. Կ. Կոստանեանից իւր հրատարակած՝
- ա) Մկրտիչ Նալաչ և իւր տաղերը, Վաղարշապատ. 1899.
 - բ) Գրիգորիս Աղրամարցիւ և իւր տաղերը Թիֆլիս. 1898:

Մ ա ճ ե ն ա ղ ա ռ ա ն ա ղ ա յ ը

Դ. Վ. Յուսէփեան.

Տ Ա Ճ Կ Ա Ն Ա Յ Ք.

«Պոլսեանկ եկեղեցականներուն» — Տ. Մուշեղ վարդապետ, Արաբկիրի և Ակնայ առաջնորդական տեղապահը, — որ նոյնքան գնահատուած է իր հոգեւոր հովուութեան պաշտօնին մէջ որքան իր գրական կարողութեամբը ու հրատարակութիւններովը, — Պոլսեանկ եկեղեցականներուն ուղղած բաց նամակ մը զրկած է մեզ, ինչպէս նաև բոլոր ազգութիւններուն, անկեղծ յուզումի շնորհիւ ցաւ յայտնելով Վանայ կրօնափոխութեան շարժման հանգէպ հայ կղերին ցոյց տուած անտարբերութեանը մասին: «Արգեօք չկարդացիք, կը հարցնէ Տ. Մուշեղ վարդապետ, Արեւիկի 3910 թուով հրատարակուած Վանէն նամակը, ուր շատ որոշ կերպով կը շեշտուէր քանի մը վանական խեղճուկ վարդապետներու ձեռք մնացած այդ անհովիւ վիճակին բարոյական ու տնտեսական խնամքի պարտքը, Եւ եթէ կարդացիք, արդեօք ձեր հոգիները թունդ չեղան՝ գործնական ճամբով մը պարտաճանաչութեան ու զգացումի արգիւնքը ցոյց տալու, Հիմայ ամենքդ, դուք որ մեր եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներն էք, Պոլսոյ մէջ մէկ մէկու վրայ զիջուած, անգամ մը կոչում ըրէք ձեր մարած խիղճներուն ու անձերնիդ բազմատեղէք օտար կրօնականներուն հետ. ինչ մեծ անգունդ, անոնց գործունէութեանը և ձեր թոյլ ընթացքին միջև:

Տ. Մուշեղ վարդապետ յայտարարելէ ետքը թէ Պոլսոյ բարձրաստիճան հայ եկեղեցականները

բարոյապէս պատասխանատու պիտի մնան՝ դաւանափոխութեան հետևանքներուն, ջիւղ հրաւեր մը կողմէ անոնց՝ ժամ առաջ ճամբայ ելլել դէպ ի Վան:

Այս նամակէն մէյմէկ օրինակ ղրկուած է մայրաքաղաքս գտնուող եպիսկոպոսներուն և վարչութեան անդամներուն:

Տ. Մուշեղ վարդապետ, ապացուցանելու համար թէ ինքը որքան անկեղծ է «իր հոգեւոր մեծ եզրայրներուն» նկատմամբ իր արտայայտած զգացումներուն մէջ, կաւեղացնէ որ եթէ Պոլսոյ եպիսկոպոսներէն մէկը յանձն չառնէ Վան երթալ՝ ինքը պատրաստ է երթալու:

— Վան. Նուրեան էֆէնտի, նախագահ երկրագործական դրամատան վարչական խորհուրդին, նամակ մը ուղղելով ս. Պատրիարք Հօր, յայտարարած է թէ երկրագործական դրամատունը պատրաստ է 2000 ոսկիի փոխատուութիւն մը ընել՝ Վանայ կարօտեալներուն յառաջիկայ ցանքին զիւրութիւն մը ընծայելու նպատակով: Ս. Պատրիարք հայրը այս առաջարկութիւնը յանձնեց քաղաքական ժողովին նկատառմանը:

— Յունաց ս. Պատրիարք հօր խնդրանքը մեր ս. Պատրիարք հայրը «Հայ եկեղեցւոյ տնակարգութեան» վերաբերեալ աշխատասիրութիւն մը պատրաստած է զոր պիտի յանձնէ Ֆէնէրի պատրիարքարանին, Հայագէտ Տիմիգրիոս էֆ. Չօլպիտէս յունարէնի պիտի թարգմանէ այդ ձեռագիրը:

— Իդմիրի առաջնորդ Տ. Մեղիքեանի սրբազան 23 մարտ, մեկնեցու մայրաքաղաքէս՝ համակրանքի ջերմագին արտայայտութիւններու մէջտեղ, Երէկ առաւօտ, կանուխէն, Գաղղիւղի աղգայինները թաղ. խորհրդարան կը գիմէին հրաժեշտի ողջոյնին մատուցանելու իրենց սիրեցեալ քարոզչին: Պոլսոյ զանազան թաղերէն ալ բազմութիւ աղգայիններ փութացած էին հոն:

Ս. Պատրիարք հայրը իր կողմէ յատկապէս զրկած էր Տ. Գնէլ վարդապետը՝ ողջերթ մաղթելու:

Իդմիրի ս. առաջնորդին ողջերթ մաղթելու համար Ղալաթիոյ քարափին վրայ կը գտնուէին Բերայի քարոզիչ Տ. Հմայեան եպիսկոպոս Դիմաքսեան, Երուսաղէմի Պատր. փոխանորդ Տ. Գէորգ եպիսկոպոս Երիցեան, Տ. Արքայապետ եպիսկոպոս Մամիկոնեան:

Ժամը 10-ին, հրաժեշտի վերջին ողջոյնները փոխանակուելով բոլոր եկեղեցականներն ու աշխարհականները մեկնեցան շողեռաւէն որ քիչ ետքը ճամբայ ելաւ դէպի Իդմիր:

Խառն ժողովը գումարուեցաւ 2 ապրիլ Ղալաթիոյ Խորհրդարանը, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և ատենապետութեամբ Տեառն Բարձր. Յարութիւն փաշայի:

Ժողովը շարունակեց իր խորհրդակցութիւն-

ները եկեղեցական խնդրոց վրայ և որոշեց Բ. Դրան թագրիր մատուցանել՝ անոնց կարգադրութեանը համար:

— Ժողովը յայտարարեց թէ յրացած է արդէն իր պաշտօնավարութեան օրինական շրջանը և խնդրեց Ս. Նախագահէն ի դորձ դնել ըստ օրինի պէտք եղած միջոցները՝ նորոգ ընտրութիւն կատարելու համար:

Ժողովը նկատելով որ ստեպ խնդիրներ կը մատուցուին օտար երկիրներու մէջ մեծնող ազգայիններու կտակաց և ժառանգութեանց մասին, յանձնաժողով մը կազմեց և պաշտօն յանձնեց անոր՝ ուսումնասիրել և ստուգել այդ կտակներու խնդիրները և ներկայացնել հարկ եղած կարեւոր առաջարկութիւնները:

Այս Յանձնաժողովին անդամ կարգուեցան Տ. Գրիգորիս Յովհաննէսեան: Տ. Վահրամ Մանկունի Սրբազանները և Ջայեան Էլիաս Էփ:

Արարկիրի գաւառային ժողովին խնդրանաց վրայ ժողովը որոշեց հրահանգ ուղղել առաջնորդական նոր ընտրութիւն կատարելու համար և սահմանեց ընտրելիաց ցանկը:

Նոյնպէս ժողովը տեղեկանալով որ Տ. Մուշեղ Ծ. Վ. Արարկիրի վիճակային գործերով ծանրաբեռնեալ կը գտնուի որոշեց որ ըստ առաջնոյն Անիայ վիճակը ունենայ իր առանձին հոգեւոր հովիւը ուստի Բղիի առաջնորդական տեղապահ Տ. Արիստակէս Վ. Խաչատուրեանը միեւնոյն պաշտօնով որոշեց ուղարկել Անի:

Ժողովը Բղիի առաջնորդական տեղապահ կարգեց Արմաշու Դպրեմանքի միարաններէն Շահալան Տ. Վահրիճ վարդապետը:

Ժողովը Ամասիոյ առաջնորդական նորընտիր տեղապահ Վանքեան Տ. Արիստակէս Ծ. վարդապետին հրաժարականը նկատողութեան առնելով անընդունելի դատեց՝ կարեւոր համարելով անոր ներկայութիւնը վիճակային գործերու կարգադրութեանը համար:

— Կը լսենք թէ մօտէրս Թիֆլիզէ մէջ պիտի ապագրուի կրօնական կարեւոր ձեռագիր մը՝ Դիմ Թորոյ՝ որ կը պարունակէ Բաղկեդոնի Ժողովէն ետքը մեր եկեղեցական հայերուն ու Հայրապետներուն զրաւորապէս յայտնած կարծիքները ի մասին մեր ս. Հարց գաւառութեան: Այս ձեռագիրը որ ընդօրինակուած է Թովմա անուն քահանայի մը կողմէ ԺԳ. դարուն մէջ, ի յայտ կը բերէ կարգ մը նոր վաւերագիրներ՝ վերոյիշեալ խնդրի մասին:

— Ազգ. Պատրիարքարանէն հրահանգ տրուեցաւ Աւսարիոյ, Ռոտոսթայի, Պրուսայի և Պիլէճի-

կի առաջնորդներուն որպէս զի իրենց պատրաստութիւնները տեսնեն՝ Զատկէն անմիջապէս ետքը Էջմիածին ուղևորելու: Համար ուր եպիսկոպոսական ձևաւորութիւն պիտի ստանան:

— Վերջնապէս եղած պատրիարքական անօրինութեան մը համաձայն, Տ. Ներսէս եպիսկոպոս ապրիլ 10 շարաթ օրը կը մեկնէ մայրաքաղաքէս Մեսաժըրիի շոգենաւով դէպ ի Տրապիզոն, անկէ Վան ուղևորելու համար: Իրեն կընկերանայ Բղիի նորընտիր առաջնորդական տեղապահ Շահալան Տ. Վահրիճ վարդապետ որ Ասլանեան սրբազանին հետ Վան պիտի ելլայ և պիտի աջակցի անոր մինչև որ իր նոր պաշտօնին վերաբերող հրովարտակը ստանայ, որմէ անմիջապէս ետքը Վանէն պիտի ելլայ Բղի:

Խառն Ժողովը զուամարուեցաւ 19 մարտ Ղաթիթիոյ խորհրդարանը, Նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր և ատենապետութեամբ Ասլանեան Ստեփան փաշայի:

Ժողովը Երզնկայի գաւառային վարչութեան խնդրանաց համաձայն, առաջնորդի ընտրութեան հրահանգ ուղղել որոշեց՝ ընտրելի ներկայացնելով տեղւոյն առաջ տեղապահ Տ. Դանիէլ վարդապետը և Յակոբեան Տ. Վահան ու Քրանկիւլեան Տ. Նիկողոս վարդապետները:

Ժողովը պաշտօնէ դադարեալ համարեց Էնկիւրիի առաջն. տեղապահ Տ. Տաճատ Վ. Ոսկանեանը, գործուած վարչական անկանոնութեանց պատճառաւ, և նոյն վիճակին առաջն. տեղապահ կարգեց Երուսաղէմի միարան Տ. Եղնիկ Վ. Պապայեանը, խնդրելով Ս. Նախագահէն փութացնել թագրիրը անոր պաշտօնը հաստատող կառավարական հրամանագիրը ստանալու համար:

Ժողովը՝ Կրօնական Ժողովին առաջարկութեան համաձայն՝ Ամասիոյ վիճակին առաջն. տեղապահ կարգեց Վանքեան Տ. Արիստակէս Ծ. վարդապետը:

Ժողովը պաշտօն տուաւ Ղաթիթիոյ քարոզիչ Տ. Բարթուղիմէոս Վ. Պաղճեանի Գիլիպէ երթալ տեղւոյն ազգ. գործերը քննելու և անհամաձայնութիւնները կարգադրելու համար:

Ժողովը ասոնցմէ զատ կարգ մը յարաբերական խնդիրներու մասին ալ անօրինութիւններ ըրաւ:

— Խառն Ժողովը նկատողութեան առաւ Նիկոմիդիոյ թեմերէն Էջմէ գիւղին մէջ պատահած դաւանափոխական դէպքերու խնդիրը և յետ խորհրդակցութեան որոշեց յանձնարարել վիճակին առաջնորդ Տ. Ստեփան եպիսկոպոսի՝ փութով Էջմէ ելլալու և կրօնափոխութեան շարժառիթը բառնալու համար անմիջական միջոցներ գործադրել:

— Պ. Զանչեան 5000 ռուպլիի նոր դումար մը զրկած է ս. Պատրիարք հօր նոր որոնողի մը հաստատման համար որուն չորս տարուան ծախքը

* Խօսքը Անտոնեան վարդապետեան Կ. Պոլսոյ վանքի մասնաւորաւորած գնուած ձեռագրի մասին է:

ապահոված կըլլայ Ռուսահայ հրապարակագիրէ՝ իր հանգանակած այս գումարով:

— Կրօնական ժողովը գումարուեցաւ 23 մարտի ազգ. Պատրիարքարանի մէջ, ժողովը Պօթուշանի անուղղայ Տ. Աթանաս քահանայնի կարգաւորած ըրաւ և հարկ տեսաւ իր այս որոշումը հաղորդել Ռուսահայ կառավարութեան: Այս առթիւ որոշեց ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին ուշադրութեան յանձնել որ՝ եթէ կարելի է՝ Ռուսահայ հոգևոր Հայոց տեսչութիւնը Պատրիարքարանի յանձնուի:

— Պոլսապատի և շրջակայքի հայ բոլորները չուզենալով իրենք ալ անմասն մնալ դաւաճային կարօտեալներու նպաստամատոյց գործէն, այդ նպատակով 9 ոսկիի գումար մը շնորհած են ս. Պատրիարքին:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ:

ՀԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄԸ

(Alf. Hillebrandt).

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամէն տեղ ուսման մատակարարող է եղել: Ինչպէս որ քրիստոնէական աշխարհում վանական զպրօցները կրթութեան վայրեր են հանդիսացել, այնպէս էլ հին Հնդկաստանի արիական մանուկներն իրանց նախնական ուսումը ստացել են բրահման - վարժապետներից: Հետաքրքրական է տեսնել, թէ ինչպէս բրահմանական քաղաքակրթութիւնը ծաղկել է ինքնուրոյն կերպով, արեւմուտքից անկախ: Այս տեղ զարմանալի նմանութիւններ ևս կը գտնենք, թէպէտ արեւելքն ու արեւմուտքը ուրոյն ուրոյն ճանապարհներով են ընթացել: Մեզ հասել են բազմաթիւ գրուածքների, որոնք տեղեկութիւններ են հաղորդում բրահմանութեան կրօնական կենաց մասին. անոնք ծանուցանում են և այն, թէ այն տեղ արիականի առաջին կրթութիւնը ինչպէս է ձևացել: Զոր օր մենք գիտենք, թէ ինչ կարգերով մանուկն

ընդունվում էր հոգևոր հովանու ներքոյ կամ թէ ինչպէս էր ընթանում ուսուցումը. այս բոլորը աւանդած է „առանին խրատներ“ (զրհիւսշուտր-ներ) կոչուած մատենների մէջ, որոնց համապատասխան գլուխները պէտք է թերեւ մարդկութեան հնագոյն մանկավարժական յիշատակարան (monumenta paedagogica) համարուին:

Թէ ինչ հասակի պիտի լինէր աշակերտը, այդ կախուած էր իւր ծագումից: Բրահմանի որդին 8 տարեկան հասակում՝ ստակտի կամ նաև քաղաքացու որդին 11 և 12 տարեկան հասակում կարող էր ուսումն սկսել. սակայն այդ ժամանակը կարելի էր յետաձգել մինչև 16, 22 կամ նաև 24 տարին: Բայց ոչ աւելի, ապա թէ ոչ պատանին ուսում առնելու արտօնութիւնը կորցնում էր և ընտիր հասարակութեան շրջանից դուրս էր մերժվում: Խուզած և պճնազարդ ներկայանում է իս իւր վարժապետին մի այնպիսի բարեգուշակ օր, որ լուսնի և աստղատունների յաջող դիրքից էր կախուած. նորանից ստանում է իւր ուսանողական հանդերձը՝ պատմութեան և մորթի, գօտի, գաւազան: Ինչպէս երբեմն Օքսֆորդում երիտասարդ լորդը միւս մահականացուների զաւակներից զանազանվում էր իւր հանդերձանքի մի որ և է արտաքին նշանով, այնպէս էլ հրեղիկի կաստայական խտրութիւնը յայտնվում էր հագուստի տարբերութեամբ: Բրահմանի որդին ստանում է սև յամոյրի մորթի, ագնըւականի որդին՝ եղնիկի մորթի, իսկ վայլսի կոչման նշանը համարվում է կովի կամ այծի կաշին: Խւրաքանչիւրի գօտին տարբեր նիւթից է, նմանապէս գաւազանի փայտն ու երկարութիւնը միատեսակ չէ:

Ընդունելութիւնը խիստ հանդիսով է կատարվում: Ծարձատող կրակի առաջ կանգնած վարժապետն ու աշակերտը այս տրամախօսութեամբ են սկսում այդ կարգը. „Եկել եմ ուսում առնելու, ընդունիր ինձ. Սաւիտր աստծուց ներշնչուած՝ կամիմ աշակերտ դառնալ“:— Ի՞նչ է անուշդ, „Ա. Ա.“.— Երանի թէ, ով Սաւիտր աստուած, ներկայ Ա. Ա.-ի բաղձանքին կատարեալ լրումն տայի:— Ծրամախօսութեան այս հաստատուն բանաձևը տա-

բորինակ է, բայց ոչ բոլորովին առանց նման օրինակների. բաւական է յիշել քրիստոնէական եկեղեցական արարողութիւնները՝ միլլերտութիւնը, ձեռնադրութիւնը և լին, որպէս զի հասկանալի համարենք կանխապահման բառերով խօսք ու պատասխանի կարիքը. միջին դարերում այսպէս փոխընդփոխ դարձուածքը աւելի էր զործ զրվում քան այժմ. ասպետի նուիրագործութիւնը, ասնաֆի զանազան հանդէսները, օտարականին հիւրընկալութիւնը սովորական ողջոյնը . . . սոյնպիսի աւանդական և առական և խօսք ու պատասխանով էին կատարվում:

Մեր հին արհեստաւորների շագորդի պէս, բրահմանին աշակերտած մանուկը՝ պէտք է առաւօտ և երեկոյ փայտ կտրէ, ողորմութիւն մուրայ և ըստ ամենայնի հնազանդ լինի: Բայց մի նուիրական խօսքով վարժապետն ու աշակերտը աւելի սերտ կապով են կապվում, քան լոկ միայն արտաքին պարտականութիւններով միանում: Վարժապետը մանուկի սրտին ձեռք է դնում և ասում է. «Թող իմ սրտի մէջ ապրի քո սիրտը, հոգիդ հնազանդ լինի իմ հոգուս, միամիտ մտքով լսիր խօսքերիս»: Այլ դարձուածքներով ձեռք է դնում նորա ականջին, և դարձեալ այլ դարձուածքներով՝ նորա բերանին: Աշակերտը պարտաւոր է առաւօտ և երեկոյ պաշտել արշալոյսն ու վերջնալոյսը, անտառում գտնուիլ ձեռքին ունենալով փայտի կտոր և երեսը դարձնելով արեւածագ կամ արեւմուտ կողմը: Ապա լուսաբացին սկսվում է Վեդայի ուսումնասիրութիւնը: Ամենայն պատկառանքն ստանձն է աշակերտը իւր վարժապետի առաջ, որ Վեդայից մի հատուած արտասանում է և նոյնութեամբ ասել է տալիս բառ առ բառ, զգուշացնելով ամէն տեսակ վրիպանքներից, և ի հարկին պատիժների դատապարտելով, զոր օր, երկար անսուտութեան և ուրիշ նման բաների: Կրօնական բնագրին հակառակ ամէն մի խեղաթիւրուած կամ սխալբառը՝ սրբապղծութիւն կը լինի և կը կորցնէ իւր վիհութեան զօրութիւնը: Այսպէս էլ կաթողիկ միաբանութիւնների մէջ նորընծաներին ծանր մեղք էր համարվում եթէ նոքա անդիր սերտածների մէջ մէկ կամ միւս բառը բաց թողնէին կամ տեղա-

փոխէին կամ եթէ պատարագի անթիւ արարողութիւնները ուղիղ կարգով չհատարէին: Հնդկաստանում բանն աւելի ծանրանում էր այն պարագայի պատճառով, որ Վեդայի բնագրի ծանօթութիւնը միմիայն քանաւոր աւանդութեամբ էր ստացվում և թէ հետեւ պէս սրբազան գրքերը միայն ամենաերկիւզած ճշգրտութեամբ կարող էին զերծ մընալ մոռացութիւնից:

Ուսումը շարունակվում է 5 1/2—6 1/2 ամիս ամենայն օր, ապա տարուայ մնացած ժամանակ կարող է դադարել: Սուգի առիթները, սուղրաշին (մերժուածներին, ուրեմն հերետիկոսներին) հանդիպումը և այլ դէպքերը՝ ուսումն ընդհատելու պատճառ էին դառնում, իսկ ուսման զուարթացուցիչ փոփոխութիւն էին կազմում նոր լուսինն ու լուսնի լրումը, ապա և ուրիշ տօները, որոնց շարքումն էր դասվում նաև մեծատուն հիւրերի այցելութիւնը: «Ալեորների դալուսաը աշակերտների համար տօնելու դեղեցիկ առիթ է», զոչում է ճգնաւորներից մէկը:

Ինչպէս երևում է աշակերտների թիւը սահմանափակուած չէր: Երեւելի վարժապետները մեծ շրջան էին կազմում միւսները՝ աւելի փոքր: Ով որքան աշակերտ որ ուզում էր առնու ունենալ, այնքան կնճիթի հատ էր նուիրագործում: Ուսանիշաւորներից (Վեդայի մեկնութեանց) մէկի մէջ վարժապետի սրտից բարեմաղթութիւն է ասուած, թէ նորա լեզուն միշտ մեղրով առատ լինի, թէ նորա տան փառքը աւելի առատ լինի, քան հարստի առատութիւնը: Եւ ինչպէս որ ջրերը դէպի վայր են հոսում, թող ամէն կողմերից դէպի նորան ընթանան աշակերտները:

Ուսումը տեւում էր 12 և աւելի տարի. այս տեղ նշանակութիւն ունէր աշակերտի ուշիմութիւնը, գրքերի թիւը, որքան որ իւրաքանչիւրը ցանկութիւն ունէր ուսանելու: Յիշողական զօրութեան վարժութիւնը խիստ զարմանալի պիտի լինէր, Հին կարգի ուսումնականներից ոմանք այսօր ևս երևում են Հնդկաստանում որոնք չեն դժուարանում բաղմաթիւ Վեդաներ անգիր ասել բառ առ բառ բոլոր շեշտերով, և նոքա իրանց ապշեցուցիչ յիշողական զօրութեամբ այնպէս հիա-

ցում են պատճառում որ կարծես թէ թափառական գրադարաններ լինէին: Զ ն ժամանակներից Վեդաները աւանդում է բերնեքերան: Ե ոչ թէ թղթի կամ թերթերի վերայ գրած: Ամէն մի սերնդում լինում են մի քանի իմաստուն բրահմաններ: որ կարողանում են 100,000 տուն դոց առել:

Նրբ որ աշակերտը ուսումից տուն էր դառնում նոր պարականութիւններ էին ծագում իրա համար: Այնուհետեւ նա էր այն անձը որի վերայ յառում էին բոլորի աչքերը: Ուսման վախճան էր տրվում մի սրբագործ լողացմամբ: ուստի և «սնատակա» (լողացածը) մի անուն է դառել: «յաջող ուսումնաւարտ» նշանակելու համար: Ուսանիչ աշակերտից մէկը խրատում է նորան, որ միշտ ճշմարտութիւն խօսէ, իւր պարտականութիւններն ու Վեդայի ուսումնասիրութիւնը անփոյթ չթողնէ, ծնողները, ուսուցիչները և հիւրերը Ասածու պէս պաշտ: Նրբ որ մի տարակոյս ծագի իւր մէջ, թող հետեւէ փորձուած և իմաստուն բրահմանների օրինակին: Ս'ի և նոյն ժամանակ տարօրինակ պատուէրներ ևս գտնում ենք: Նա պէտք է չխմէ կուէ ամաններից, չնայէ կանանց, դիակների և ագուաների վերայ, չնստ մերկ դեանի վերայ, չվազէ, չթքէ, չքորէ և այլն: Այս տեղ նախապաշարմունքը, բարոյականութիւնը և մի տեսակ պաշտածից կանոնը այնպէս են խառնուել իրատ կազմելու համար, որ այդ ամէնը փոքր ինչ հասկանալի կը լինի մեզ համար, եթէ յիշենք միջնադարեան ճաշելու առթիւ քաղաքավարական կանոնները, կամ միաբանութեանց կանոնները նորընձանների համար, թէ երբ և ինչպէս պէտք է կանգնեն և չոքեն, և թէ ոչ բարձրավիզ, այլ աչքերը դեանին խոնարհած ման դան և այլն:

Այս էր բարձր զասակարգի երիտասարդ հնդկացու հասարակաց կրթութեան ընթացքը: Բայց շատերը աւելի հեռու էին ձգում: Պաշտօնական բնագրից դուրս սկսվում է ծածուկ գիտութեանց աշխարհք, որով մարդ մեծախորհուրդ զօրութիւն է առնում և որ երկար դեպքերմամբ կարելի է ստանալ, այդ են խորհրդական բնագրիներ, որ վարժապետը միայն ընդունակ աշակերտներին է հաղորդում:

Ով որ «իր մաքի մէջ պինդ պահած ոչինչ չի մտնում» նա միայն կարող է պատրաստուիլ քրմական ծածկապիտութեան բարձրագոյն աստիճանի համար: Դիտածաներ են նորա պարտականութիւնները, տարիներ կարող են աւել նորա ուխտածները ի կատար ածելու, և աղչեցուցիչ են նորան հրամայած պատուէրները: Որոնք որ «արեւին են ուխտում» իրանց անձը իրառեւք չունին զոր օր. հազուստ հագնել, կարող են արեգակի տաքութիւնից միայն տաղաւարի մէջ և ծառի տակ պաշտպանուիլ, ոչ աւելի քան մինչեւ ծունկերը մանկ ջրի մէջ: Պարզ է, որ այս արգելքները մի ներքին առնչութիւն ունին արեւի հետ որից որ ուխտած ուխտը անուն է ստացել, այսինքն պէտք է որչափ հնարաւոր է չխուսափել անոր ճառագայթներից, բայց աւելի քիչ շօշափել հակառակ ջրային տարրը: Աւելի յարդի էր սակուարա ուխտը: Փառասէր մայրերը մեծագոյն իղձ չունէին, քան որ իրանց զաւակներին տեսնէին այդ աստիճանին բարձրացած. «Ժիծ տուող մայրերն իրանց մանուկներին ասում են. Որդեակներ, երանի թէ, մի օր կարողանայիք յաջողութեամբ սակուարա ուխտն ուխտել»: Այս տեղ աշակերտին տուած բոլոր պատուէրները ակնյայտնի կերպով վերաբերութիւն ունին ջրին և անձրեւային եղանակին: Նա պէտք է լուսաբացին անսուղ մնայ մինչեւ որ ջրով չշաղուի, պէտք է սեւ հագուստ ունենայ, սեւ կեւակուր, ուտէ, անձրեւից բնաւ չպաշտպանուի ապահով տեղը, անձրեւի կայծակի որոտման ժամանակ որոշ աղօթքներ ասէ, ոչ մի գետից չհեռանայ, մինչեւ որ ջուրը չշոշափէ. ասոնց հետ ուրիշ պարաքեր ևս ունի կատարելու, զոր օր. վարժապետին ըստ ամենայնի հնադանդ լինել, ճանապարհին կացած տեղը ոչ ոքին տեղի չտալ, ապաշխարել, ցերեկը կանգնած մնալ, գիշերը նստած. «ով որ այսպէս վարուի ի պատիւ և ըստ ցանկութեան նորա վարչանիւնի (մրկի աստուածը) կանձրեւէ»: Ուսումն էլ համապատասխան ծէսեր է պահանջում վարժապետը երբ որ ուզենայ աշակերտին բնագրիը սորուեցնել, պէտք է մի աման ջրով լցնէ, մէջը ամէն տեսակ խոտ ձգէ, աշակերտի ձեռքերը ջրի մէջ խոթէ և նորա

աչքերը կապէ։ Կամ հետեւեալք մի ուրիշ պատահումն իւր միայնակեցութեան մէջ, ուր սր կամենում է պրելարգիս արարողութեան ընադիրը սովորել։ Ծաշից յետոյ մենք նորան տեսնում ենք գլխի և մօրուքի մազերը խուզած և մի այնպիսի անապատում, ուր որ պատըսպարուելու տեղ չկայ։ Այն տեղ նա կատարում է որոշ արարողութիւններ և իւր ուխտին զօրաւիգն լինելու է կանչում աստուածներին։ Սա թիւ ասում է իւր գոց սերտածները, աչքերը փակում է և լռում է։ Ղարձապետը անխօս փաթաթում է նորա զլուխը մինչև բերանը, ձախից դէպի աջ, մի նոր լաթով և արեւի մայր մանելուց յետոյ դարձնում է նորան զիւրը։ Այս բանը կրկնվում է մի ամբողջ տարի շարունակ ամենայն օր, պահպանելով որոշ կարգեր, զոր օր, ոչ կօշկի, ոչ հովանոցի, ոչ կառքի և ոչ ուրիշ աջակիսի բաների գործածութեան զիմելով։

Այս բոլոր կանոնները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ հմայութեան կամ մոգական արուեստի արտադրութիւն։ Սակաւարա ուխտը մի նախադատարասութիւն է «անձրև ընկելու» արուեստը ուսանելու համար կամ «ջրահմայ» գտնելու համար։ Ջարմանալի է, որ Վեդաներ ուսանելուց յետոյ միայն գալիս է այս մոգական արուեստը, աւելի հաւանական պիտի լինէր կախարդից յետոյ հոգեոր ուսուցչի երեւոյթը։ Սակայն բրահմանական բարքերը վաղեմի աւանդութիւնները ջնջելու զօրութիւն չունին, ուստի և հին շամանականութիւնը ոչ թէ մերժեցին, այլ աւելի խոր թաքցրեցին անտառների ամայութեան մէջ և Վեդայի վկայութիւններով մեծապէս սրբազնացուցին։

Ամէնքը այն ծանապարհով չէին կարող ընթանալ, որ հասցնում է քուրմ կամ կախարդ գտնելու։ Մի կողմից կատաշիական զրութիւնը սահմաններ էր դնում միւս կողմից ինքը կեանքը ստիպողական էր գտնում։ Եթէ հարկաւոր էր, որ ոմանք զոհադործութիւն կատարէին և հմայութիւններ անէին, մի անգամ իշխում էին ծառայում էին և փոստակում էին։ Սոցա համար հեղհատանում կային շատ փաղոց գարոցներ, ուր որ ուսուցանում էին տարիքը՝ զիր և հա-

շիւ։ Մեծատուններից հարկաւ աւելի էր պահանջվում Բուդդան իւր վաղուայ ծնունդներից մէկի մէջ 3 Վեդաների և 18 այլ արուեստների հմտութիւն ունէր։ Զայնմա աղանդի բնազիրները յիշատակում են 72 դիտութիւնների, որոնց մէջ զիրը առաջինն է, իսկ հաշիւը՝ կարեւորագոյնը։ Մանուն և ուրիշ օրինագիրները պատուիրում են, որ թաղաւորը իմաստուններից սովորէ երեք Վեդաներ, իրաւարանութիւն, տրամաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, իսկ աշխարհական ուսուցիչներից՝ գործնական հմտութիւններ։ Մրչակատիկայի յառաջաբանը փառաւորում է իւր արքայական հեղինակողին, թէ նա օգլիկայի, ռամավիկայի, թուարանութեան, տարփական արուեստի և փիղ կրթելու ծանօթութիւն ունէր։ Հնդկական տեսութիւնը զանազանում է 64 տգատական արուեստներ։ Չանդրապիղա իշխանագիրը ազամանդի՝ պէս ցուայնում էր զիտութիւնների պայծառութիւնը, վասն զի նա զարմանալի յաջողութեամբ բարձրագոյն կատարելութեան էր հասել քերականութեան, դաւանարանութեան, տրամաբանութեան, իւրաւարանութեան, մարմնամարդութեան, ամէն կարգի գէնքի՝ աղեղի, սկուտեղի և այլ հնարաւոր և անհնարին բաների մէջ։ Դտալայի Լօգովիդօ դա Կանոսսա նկարագրում է իւր ժամանակի պալատականի կատարելութեան պատկերը և մենք ոչ առանց զարմացման տեսնում ենք, որ նորա իգէալը շատ էլ չի տարբերում այն բանից, ինչ որ հնդկական բանասեղծները հազար տարի առաջ մեզ հազորդել են։

Քերականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը ամենուրեք կրթութեան տարր են կազմում, և ոչ միայն բրահմանների՝ այլ և ամէնի մէջ, ինչպէս որ Չանդրապիղայի օրինակը ցոյց է տալիս։ Այդ ուսումով զարդարած է նոյն իսկ «Ծանն իշխանագուններու արկածներ»-ի կամամանջարէ սիրուն վարձակ կնիկը, որ իւր խելքի մէջ զրել էր անպատճառ բարեպաշտ Մարիչիի սիրալ որսալու, ուստի և զիմում է առ սա նորա, որպէս զի՝ ինչպէս ինքը խոստովանում է՝ այդ տեղ ստանայ հանդերձնող աշխարհի օրհնութիւնը։ Նորան հետամուտ եղած և փնտռելու զնոցած պատաւը դո-

վում է ոչ միայն նորան աւանդած պարը, երգը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը և ուրիշ շատ բաներ, այլ և «նորա գրչութեան տրուեստի և ճարտասանութեան» քերականութեան, տրամարանութեան, աստղաբաշխութեան հմտութիւնը»։ Քերականական ուսմանց չափը ինչպէս թուում է, քնքոյշ տըղերքի համար չափազանցութեան է հասել։ Յայտնի պանտաշանտրայի նախաշաղի մէջ պատմուած է, թէ իւր գաւակի ծուլութեան մասին տրամած Ամարասպետի թագաւորը՝ մեծամեծների խորհուրդ հրաւիրեց. և ահա արդէն այդ տեղ և ոչ թէ նախ մեր դարում, ծագեց «ուսմանց ծանրաբեռնութեան» խնդիրը։ «Եւր» ասում է աւագագոյններից մէկը, քերականութիւն սովորելու համար 12 տարի է հարկաւոր, ապա գալիս են իրաւաբանութեան և բարքերի մասին գրուածքների, յետոյ այն երկասիրութիւնները, որոնք ծառում են կենսական խոհեմութեան մասին, և վերջապէս տարվածութեան տրուեստը (ars amandi)։ Այս ուղղութեամբ նորողիչներից մէկը մերժում է քերականութեան ուսման տաժանելի երկարաձգութիւնը, վասն զի անհուն է այդ գիտութիւնը, իսկ կեանքը կարճատե և և դժուարութիւնները՝ բազմատեսակ. և նա հաւանութիւն է դանում իւր յայտնած կարծիքի համար։

Քերականութեան և փիլիսոփայութեան ուսումը առանձին ինամբ գտաւ բրահմանական շրջաններում, որոնք գիտութեանց հաւատարիմ պաշտպաններ էին։ Ու պանիշագներից մէկի մէջ գիտութիւնը մերձենում է բրահմանին և ասում. «Բոնն եմ եւս պաշտպանիր ինձ։ Անարժանի ձեռքը չթողնես ինձ»։ Արդէն վեդան հաւատարմաբար աւանդելու համար հարկաւոր էր քերականութիւն գիտենալը։ Մի ահմատուր քերական ասում է, թէ վաղ ժամանակներում բրահմանները օրհնութիւն ստանալուց յետոյ՝ քերականութիւն էին ուսանում։ Մինչև որ քերականական տարերք չիմանային՝ վեդայական բառերը նոցա չէին սովորեցնում։ Այժմ այդպէս չէ։ Յետոյ աւելացնում է. «Մենք չենք ուզում բարբարոս դառնալ, ապա ուրեմն հարկ է քերականութիւն ուսանել»։

Վեդայի զրքերում յակահէ անուանած չեն բրահմանական գաղութիւնը սովորեցնելու համար ընդհանրական ուսումնաւարեր։ Ուր որ բրահմանը ապրում էր, այնտեղ էին գնում աշակերտները, և սոցա թիւը կախուած էր նորա ուսումնականութեան հըռչակից։ Սակայն ժամանակով Հնդկաստանում էլ հաստատուն տեղեր որոշուեցան, ուր որ այնուհետեւ խմբուեցան ուսուցիչներ և աշակերտներ, և որ հնդկական գիտութեան երևելի սաճարներ համարուեցան։ Բուդդայական ջատակաւում շատ անգամ յիշատակվում է Տաքշասիլա (Գանդհարա երկրի հիւսիս-արեւելքի), մի անուն, որ մեզ յայտնի անուններից հնագոյնն է։ Դա նախ ք. Ք. դարերում խիստ անուանի եղած պիտի լինի վասն զի Հնդկաստանի հեռաւոր տեղերից երիտասարդները այդ տեղ էին հաւաքվում աշակերտելու երեւելի բրահմաններին, որոնց շուրջը շատ անգամ հարիւրաւոր համբակներ էին խմբվում։ Հինգուսի և Ջելամի մէջ Աղէքսանդր մեծի դաժ Քաղաքներից ամէնից մեծը հարուստը և բազմամարդը՝ Եր Տաքշասիլա կամ Տաքսիլա։ Հեռագհատէ այդ անունը նսեմանում է, բայց հոչակվում է Մագադհա երկրի բուդդայական Նալանդա վանքը, ուր որ հազարաւոր ուսումնատենչ բուդդայականներ էին ժողովվում։ Այն տեղի ուսուցիչները խիստ յարգի էին և մէջը իշխում էր ուսման մեծ եռանդ։ Այն տեղ մընում էին տարիներ. «ամբողջ օրը չի բուականանում բոլոր հարկ եղած հարցերը առաջարկելու և անոնց պատասխանը ստանալու։ Առաւօտունից մինչև գիշերը խորասուզուած են մեկնութիւններում. ծեր և երիտասարդ օգնում են միմեանց փոխադարձաբար։ Որոնք որ ընդունակ չեն տրիպիտակա-ից խնդիրներ լուսաբանելու, նոքա չեն յարգվում և ամօթից պէտք է թաղնուին։ Ամէն քաղաքների ուսումնականների, որոնք ուզում են վիճաբանի ճշմարիտ հոչակ ստանալ, բազմութեամբ շտապում են այս տեղ դալու և իրանց պայքարները յուզելու»։ Այդ տեղից ուսումնականները գնում են թագաւորների պալատը, որպէս զի իրանց տաղանդները ցոյց տան և վարչութեան պաշտօնայ հրաւիրուին։

«Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս նորա եղծում են ազանգաւոր մարդութիւնները և պապանձեցնում են հակառակորդներին»: Բ. յ. Խօթներուդ դարում Նալանգայի համալսարանը—հարկաւ այս անունը պիտի տանք— ունէր 300 սենեակ և 8 մեծ սրահներ: Այն տեղ ուսում առնող քրմերի թիւը տարուերովում էր 3000-ի և 5000-ի մէջ: Այսօր անկեալ դրութեան մէջ է: Ռաջդիբից դէպի հիւսիս Բուրգաւոն փոքր շէնի մօտ լայն քարակոյտեր կան. մէջը լաւ նշմարվում է մի մեծ տան դիրքը. աղոնք Հնդկաստանի բուդդայական դպրութեան ամենահնչափաւոր կայանի աւերակներ են:

Ս. Ս.

ՃԱՂՈՒԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՄԱՐԴՈՅ ԵՒ ԼԵՂՈՒԱՅ ՄԷՋ.

Ար և իցէ լեզուի մը ամէնէն աւելի զօրեղ օտար ազգեցութիւններու ամէնէն աւելի զիմաղրող տարրը կը ներկայացնեն թուականները. միւս բոլոր տարրերը՝ որոնք լեզուին ամբողջութիւնը կը կազմեն, կարող են մասամբ կամ բոլորովին ուժանալ տեղի տալ օտար լեզուներու և կորսուիլ. թուականները կօտարանաւ միմիայն այն ժամանակ, երբ լեզուն արդէն ամբողջովին օտարացած է: Օրինակ անգլիերէնը՝ որուն բնիկ բառերը զերմանական, մանաւանդ Ֆրանսական փոխառութիւններու առատութեան մէջ ընկրդման են. բայց թուականները կը մնան բնիկ անդլօսաքսոնական: Թուրքերէնը՝ որուն բառարանին և քերականութեան ²⁾ յ-ը արար և պարսիկ տարրերով խճողուած է, բայց թուականները կը մնան բնիկ թաթարական: Սոյնպէս նաև հայերէնը՝ որուն հետաւոր բարբառներն այնչափ առատ փոխառութիւններ բրած են արիող լեզուներէն, բայց 1—10 թուականները միշտ և ամէն տեղ հայ մնացած են:

Այսպիսի զօրեղ և կական տարրի մը քննութեան նուիրուած է մեր ներկայ յօ-

դուածը. մեր բուն նպատակը սակայն ոչ թէ թուականներուն բառական ծագումն ուսումնասիրել, անոնց ստուգաբանական մեկնութիւնը և զանազան լեզուներու մէջ կրած ձևափոխութիւնները որոնել է, այլ քննել թէ աշխարհիս այս հազարաւոր լեզուները հաշուական ինչ դրութիւններ ունին, ինչ տեսակ մտածողութեամբ և ինչպիսի բաղադրութեամբ կը կազմեն մեծ թիւերը, սկսելով ամէնէն աւելի նախնական և վայրենի շրջանէն՝ ուր մարդ դեռ իր աջն ու ձախը չէ կարող զանազանել և հասնելով մինչև ներկայ բարձրագոյն շրջանը՝ ուր թիւը անհուն է և անսահման. մէկ խօսքով մարդուն հաշուական կարողութեան զարգացման և բարեշրջութեան պատմութիւնը:

1.

Անասուններուն թուարանութիւնը.

Կենդանական թագաւորութեան առաջին աստիճանը կը կազմեն անասունները. ուստի մենք ալ՝ բուն մարդկային ցեղին հաշուական կարողութեան քննութեան անցնելէ առաջ, քննենք անասուններուն թուարանութիւնը. արդեօք անասունները թիւի մասին գաղափար ունին. կարող են հաշուել. իրենց հաշուական կարողութիւնը որքան բարձր կրնայ ելլալ:

Դիտութիւնը դեռ չէ հասած այնպիսի վիճակի մը՝ որ անասուններուն ալ ներքին աշխարհը, անոնց մտաւոր կարողութիւնը ներքնապէս և լիովին թափանցէ. մեր նպատակին հասնելու համար պիտի դիմենք միայն արտաքին միջոցներու:

Երեք միջոց կայ՝ որոնք անասուններուն հաշուական կարողութեան մասին գաղափար կրնան տալ մեզի: Առաջին միջոցն անասուններուն ծնունդը, այսինքն անոնց ձագերուն թիւն է, որ ուղիղ համեմատական է իրենց ունեցած ստիւքներուն թիւին հետ: Կրնայ ենթադրուիլ թէ անասուն մը, որ այս ինչ թիւով ձագեր ունի, զոնէ իր ձագերուն թիւին չափ բարձր թիւ մը հաշուելու մտաւոր կարողութիւնն ունենալու է, որպէս զի ձագերէն մէկուն կամ մէկ քանիին կորստեան

ժամանակ զգայ կորուստը և որոնէ. նոյնպէս նաև օտար ձագերու իրեններուն հետ միացած ժամանակ զգայ ձագերուն թիւին առաւելութիւնը և օտարը վանէ:—Բայց այս ենթադրութիւնը իրական ենթադրութիւն մը չէ: Մարդ մը երբեք համարելով չէ որ կզգայ այս կամ այն զուակին կորուստը, այլ զգացումներու լիութեան մէջ թերութիւն մը իմանալով. նոյնպէս է նաև անասունը, որ ձագերուն հոտէն, գոյնէն, արտաքին երևոյթէն և ուրիշ զգայութիւններով (մանաւանդ բնազդով) կզգայ կորուստը կամ աւելին: Եթէ անասնոց ձագերուն թուական առաւելութիւնը իբր չափ ընդունինք անոնց հաշուական կարողութեան բարձրութեան, ընդունելու ենք նաև թէ արու անասունը՝ որ գրեթէ միշտ (բացառութիւն լինելով մի քանի անասուններ) անդէտ է իր հայրութեան, հաշուական կարողութեան կողմէ ալ ստոր է էդէն: Եւ այս է զարմանալին, որ արու անասունը՝ որ քաջութեամբ, ուժով, ճարպիկութեամբ, ձայնով, գոյնով և գեղեցիկութեամբ (այսինքն հոգիով և մարմնով) էդէն բարձր է, մտաւոր կարողութեան կողմէ անկէ ստոր ըլլայ:

Հստակցաւ վերը թէ անասնոց ձագերուն թիւը անոնց ստիներներուն հետ ուղիղ համեմատական է. ըստ այսմ բազմածին խողը հաշուական կարողութեան կողմէ աւելի բարձր ըլլալու էր շունէն և կապիկէն, որոնց մտաւոր կարողութիւնը անհամեմատ կերպով աւելի բարձր է անմտ խողէն. ինչ որ անընդունելի է:

Երկրորդ մէջոյը անասուններուն սովորական կեանքին քննութեամբ է. կապիկը իրեն տրուած փոքրիկ պտուղները ծոցը կամ բերէին մէկ անկիւնը կը պահէ. շունը կուշտ ժամանակ զտած ոսկորները կը տանի մի քանի տեղ հոգին տակ կը ծածկէ կը պահէ:

Եթէ այս պահեստին թիւը գաղտնի կերպով նուազեցնենք, իրենք կրնան արդեօք զգալ:

Երրորդ միջոյն է անասուններուն վրայ առանձին փորձեր՝ որոնք ամէնէն աւելի ազահով արդիւնքի մը կրնան հասցնել մեզի: Այսպիսի փորձերու ենթարկեց կապիկները

ամերիկացի գիտուն մը՝ որ կապիկներուն լեզուն ուսումնասիրեց:

Ինքը կապիկներուն կուտար նախ մի քանի պտուղներ կամ շաքարեղէններ և յետոյ ետ կը պահանջէր. ստանալէ վերջ նորէն կսկէր մի առ մի կապիկին վերադարձնել ստացած նիւթերը, մէջէն հատ մը կամ քանի մը հատ ծածկաբար պահելով: Կամ թէ անոնց այդպիսի նիւթեր տալէ վերջ, գաղտնի կերպով կը վերցնէր անոնցմէ մէկ կամ մի քանի հատ և կը դիտէր թէ կապիկները կարող են համբելով իմանալ պահուածներուն թիւը և ետ պահանջել կամ որ և իցէ տեղահանութիւն յայտնել: Այս փորձերով գիտունը այն եզրակացութեան հասաւ թէ կապիկները՝ որ զործարանաւորութեան կողմէ մարդոց ամէնէն աւելի մօտիկ անասունները կը համարուին, երբէն աւելի չեն կարող համբել. անոնք գիտեն միայն ուրիմն մէկ, երկու, երեք. երեք բառը կապիկներու լեզուով միանգամայն «չառ» կը նշանակէ:

Հրաշնայ Յ. Ամստեան
(Երբեմնակէլ)

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՌԱՍՊՈՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԴՋ

(ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒԱՐԲ)

(Շարունակորէն) *

Գ.

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԱՅԵԱՅՔԻ ԸՌԱՍՊՈՆԻ ՎՐԵՑ
ԵՒ ԸՌԱՍՊՈՆԻՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ:

(Առասպել:—Առասպելի մէջ եղած ճշմարտութիւնը հաւաստելը:—«Ոմով» պատմուածք:—Այլաբանութիւն առասպելի մէջ:—Թէ ինչպէս է Խորենացին մեկնում առասպելները:—Հայոց առասպելները:—Այլաբան

նութիւն եւ մեկնութիւն. — Ո՛րքան արժէք ունի «գարդարեալ» պատմութիւնը: — Թէ ինչո՞ւ թորենացին սակաւ է օգտուում առասպելներին:)

Ի՞նչ հայեացք ունի թորենացին առասպելների կամ որ նոյն է ժողովրդական երգերի, զրոյցների հին, վրայ. ի՞նչպէս և որ չափով է օգտուում նա այդ նիւթերից իւր գրած Պատմութեան մէջ: Այս հարցերի պատասխանը որ անհրաժեշտ է իմանալ թորենացու յիշած առասպելների ուսու մնասիրութեան համար լիովին կարելի է ստանալ թորենացու Հայոց պատմութիւնից:

Առասպել բառը թորենացու մէջ միայն մէկ նշանակութիւն ունի, այն է մի պատմութիւն — լինի, երգ, զրոյց, միութիւն (mythus), երգ վիպասանաց, առակաւոր ասացում, թէ ըստ կամ յերկրած շինծու զրաւոր պատմութիւն: — որ ճշմարիտ չէ: հաւատարի չէ:

... Գրաւոր առասպելներ: թորենացին պատմութիւն է գրում և իբրեւ պատմիչ պէտք է հարկաւ իւր հասկացած կերպով, իւր աղբիւրների հաւատարմութեան մասին մտածէր: Այս հոգսը նա շատ ունի, այլ է թէ որքան է յաջողել նորան այդ: Նա միայն «հաւատարի», «ճշմարիտ» ու «անսուտ» է ու գում գրել Նորա կարծիքով ճշմարիտ պատմութիւնը, առասպել է գտնում և իւր պատմադիրներին իրենց ուզած ձեով փոփոխում են պատմութեան գտնաւորութիւնը, անունները, ժամանակը և ինչ «ձհաւատարի որչափ կարացեալ իբազմոցն ընտրեալ բանիցն, կարգեցաք զծնունդս ... որում ոչ զոք ընդդիմանալ կարծեմ ի միտս ունողացն, բայց թէ զճշմարտութեանն որ խորհելով քակել զո՞ւ, յառապելս զճշմարիտ ըսնս ախորժելով փոփոխել փութացէ» (Ա. զ.): Հմեմ, «ըստ ախորժից որպէս կամեցան ի բաքանչիւրքն (վիպադիրք) փոփոխել զանուանան և զզրոյցս և զժամանակս»:

Թորենացու համար ճշմարիտ պատմութիւն է ամենից առաջ Աստուածաշնչի պատմութիւնը և ապա Սուրբ Հարց գրութիւնները: Իսկ արաքներն պատմադիրների մէջ կայ բան՝ որ սուտ է, կայ բան՝ որ ճշմարիտ է, «Երբեմն ի ճշմարտէն, երբեմն ի ստէն» (Ա.

զ): Ինչ որ ս. Գրքի պատմութեան համեմատ է՝ ճշմարիտ է, ինչ որ համեմատ չէ՝ առասպել է. Եւ սկսեց յորոյց և այլքն, որք յիկեղեցւոյ և ոյք ըստ Բրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս իսկրբանն առասպելս, բայց թէ զիննս՝ ժամանակ ինչ արդեօք. և զարսս յայտնիս որում եւ աստուածայինքն ի ճա՛հ զայցեն պատմութիւնը ըսնից» (Ա. զ.): Առասպել չէ թորենացու «սիրելի», «քան զշատս արդարաւս», «իւրոսեանն Սիրիզիայ, պատմածը թէ «Ետաջ քան զբուրգն... և զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, և զինի նաւարկութեան Բսիսութեանց ի Հայս, Զբուռանն և Տիտանն և Ետապետութէ լինելն իշխանք երկրի — որովհետեւ այդ պատմութիւնը թէպէտ և տարրեր անուններով, ս. Գրքի պատմութեան նման է, իսկ նոյն տեղում (Ա. զ.) Զբաղաշտի անունները Զբուռանն (Սեմ) «սկիզբն և հայր աստուածոյն» առասպել է, որովհետեւ ս. Գրքի համեմատ չէ: Այսպէս և նոյն տեղում Տիտանի և Ետապետութի կռուի մասին ընդդէմ Զբուռանի գրում է. «Զայսոսիկ թէպէտ առասպելս որ թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուել համարեցի, ըսցեմ որպէս հաւանեալ եմ քաղում ինչ ճշմարիտ է»: Իսկ թորենացին իւր այս համոզմունքը հաստատում է գարձեալ ս. Գրքով և կիպրացւոց Կոստանդեայ Եպիփանոս եպիսկոպոսի «Հերժուածոցն յանդիմանութիւն» գրքով:

Այս գրաւոր առասպելները եթէ մեզ հետաքրքրում են՝ հարկաւ միայն այն տեսակետի, որ միեւնոյն կամ նման հայեացք և հասկանալու եղանակ ունի թորենացին և ժողովրդական առասպելների նկատմամբ և մինչև իսկ նոյն բառերն է դորձ դնում գրաւոր առասպել և ճշմարիտ պատմութիւն, ժողովրդական առասպել և անոր մէջ բովանդակած իսկութիւն որոշելու համար: Այդ բառերն են՝ հաւատարի ճշմարիտ անսուտ, ըստոյց և նմանները, որ զանազան ձևերով յիշեցուցւում է, իսկ հակառակն՝ անհաւատարի, ըստ

1. «Ի նոցանէ գոր ինչ հաւատարի կարծեմք առնել» (Ա. զ.): «Ան ի հաւատարի ճշմարտութեանն»

յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան» (Ա. իր.) «արտաքոյ ճշմարտութեան» (Ա. ե.), և ինչ լսելքով դատելով՝ կամ թէ Աստուածաշնչի հետ համեմատելով առասպելի միջից հաւաստին գտնելու համար գործ է ածում նոյնպէս ճշմարիտ ճշմարտութեամբ և յայտնել բառերը. «Յայտարարութիւն սակաւութիւն թէ ըստ արտաքին տեսողութեան է Բէլլը. ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ Նաբբութ է» (Ա. է.): «Բայց ծանիր զՍմբատդ անուն... ճշմարիտ Շամբութ է» (Ա. իր.): Նման պատմութիւններէից ճշմարիտ համարում է ոչ միայն այն որ ս. Գրքի համեմատ է, այլ և այն որ «ոճով» է գրուած. «Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մար Աբայի Կաթնայէ քննութիւն քողղէական մատենից քան զայսուսիկ. քանզի ոճով իմն ասէ, և զպատմառու պատերազմին յայտնէ» (Ա. ժբ.): Իսկ Բաղրատունեաց՝ Հայկից սերտած լինելու մասին առասպելն անհաւաստի է համարում «զի ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակալէ» (Ա. իր.):¹

Անցնենք ժողովրդական առասպելներին: Բ. Յունաց եւ պարսից առասպելների մասին խօսուած է Ա. գրքի յաւելուածներէ մէջ, որոնք Սորենացու հայեացքը ժողո-

(Ա. դ.): «Եւ ե ճշմարիտ եւ մի ոք յերկրացի» (Ա. ե.). «Յեւ ջրհեղեղին երիս կարգելով արս տնտեսիս յառաջ քան զարարակալիկութիւնն, զիկն հաւատարեանն Բախտորեայ ի Հայս, ճշմարտեան (որովհետեւ ս. Գրքի համեմատ է)». Իսկ անուանցն փոփոխանք եւ քաղով ալլով ս եւ ն (որովհետեւ ս. Գրքի համեմատ է)»: (Ա. դ.): Հմմտ. Ա. ե. գ. ք. ժբ. ժբ. շաւելն:

1. Հմմտ. «Զ ճշմարտութեանն ոք յարեցելով քակել զոճ, յառասպելս զճշմարտի քան արեւելելով փոփոխել փոքրացն» (Ա. դ.). Յետոյ պատմեցումք ոճով» (Ա. իր.): «Զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմե, և ոչ զանուանն նշանակե կամ զտեղի կատարմանցն, ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք երկրորդը» (Բ. հե.): «Որով եւ ստուգագոյն եւ տեղիկացաւ զամենայն ոճով» (Բ. ձգ.): «Ճանեցումք որ ինչ կարեւորագոյն է ոճոյ բանիս» (Ա. իգ.): «Անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհաւաստին եւ զոճն ի բայ րողեալ» (Բ. գ.): «Բայց քանզի քաղով եւ ոչ որ ասեմ զերեսս մերոյ Արարչիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեմ» ևս հաւատար» (Բ. ձգ.): «Այս ամենայն... ալլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդը» (Բ. ք.):

վրդական առասպելների վրայ՝ շատ պարզ կերպով ցոյց են առնել մեզ: Յունաց առասպելները «պերճ և ողորկ» «հանգրձ պատմառու» ուրիշ խօսքով «ոճով» են և «զճշմարտութիւն իրացն պլաքանաւար յինքնանս ունին թաքուցեալ» Այսպիսի «պլաքանութիւն» է համարում և Պրոմէթէոսի առասպելը. «Եւ ընդէր... Պրոմէթէոս գողացեալ զատ ի յաստուածոցն հուր և շնորհեալ մարդկան, որ է պլաքանութիւն, և ոչ բերէ ասել կարգ բանիս» (Ա. է.):

Իսկ պարսից առասպելները Բիւրասպ Աժ. դահակի մասին համարում է «փծուն և անճոռնի», «անյարմար և անոճ բանք», այլ և «անբաւութիւն»: Նոցա հերոսները «սուտ» են¹ և հենց առասպելներն էլ են «առասպելք սուտք» «անմիտ և անհանձար բանից յարմարանք» որոնցով զբաղուելու պէտք չկայ², քանի որ այդ առասպելները շատ հին լինելով՝ նոյն իսկ պարսիկներին անհասկանալի են³ Սակայն և այնպէս Սորենացին պարսից առասպելներն էլ համարում է պլաքանութիւն ինչպէս «Պահլաւաց առասպելների» համար (Բ. հ.) պարզապէս գրում է. «... Թողով զառասպելաց նոցա բարբառնջմունս: Բանդի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելն յաղագս... (զալիս է առասպելների համառօտ բովանդակութիւնը) և որ ինչ պլաքանութեան բերէ կարգ: Այլ մեք ասացումք միայն զստոյն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել պատմութիւն»: Այսպէս և Բիւրասպ Աժ. դահակի անոճ ու փծուն առասպելներն ևս պարբանութիւն ընդունելով՝ կարելի է համարում թէպէտ մեծ դժուարութեամբ,⁴ մեկնել, կամ, Սորենացու խօսքով, «պատմառու տալ անբանութեան նոցա, եւ զարդարել զանգարդան», ուրիշ խօսքով՝ նորից «շարադրել» յունաց առասպելների պէս ոճով, «հանգրձ

1. «Ոչ վրիպեցոցանեղ կարելոյ զվրիպեալն ևս զբանսն»:

2. «Բայց զինչ արդեօք տարիմք քեզ... զինչ իկաւ ալլովիկ կարօտութիւն... կամ զինչ պիտի»:

3. «Զկարի վաղուց քոցա իրա եւ նոցա անհաստեմելիս արարիկ յայնեմ»:

4. «Ի վերայ ալլոց անհեմարից եւ հեմարար վասն քո արարեցոց մեր, կատարեմք եւ զայս»:

պատճառաւ»¹ «միտս անմտութեան նոցա տալով»² «և զկարի վաղուց նոցա իրս և նոցա անհասանելիս յայտնելով»³ այսինքն՝ մեկնելով «անոճ» առասպելներէրց հանել այն ինչ որ «հաւատարի» է։⁴

Եւ ինչպէս է Մորենացին պարսից առասպելները մեկնում կամ իւր խօսքով «անհասանելին յայտնում»։ Նա նախ Բիւրասպին կապում է աշտարակաշինութեան ժամանակի և Ներքովթի հետ իբրեւ պարսից ճախնի»⁵ Ներքովթի իշխանութեան տակ և այնուհետեւ ամենայն ինչ ժամանակի հասկացողութեանն ու բանական խելքին յարմարեցնելով անհասկանալին՝ գերբնականը այլաբանութիւն համարելով և ժամանակի հասկացողութեամբ բնականի վերածելով։ Բերենք առասպելի վերջին կտորը միայն իբրեւ օրինակ։ Առասպելի մէջ ասած է համառօտ, թէ մանուկ սատանան Աժգահակի ուսերը համբուրում է և «անդուստ» վիշապներ են ծնւում կամ բուսնում և այնուհետեւ Աժգահակի չարութիւնը շատանում է («չարութեան յաճախութիւն») և նա ի պէտս որովայնի մարդիկ է սպանում («ծախել»)։ Իսկ յետոյ Հրուդէն անունով մէկը նորան կապում է պղնձի շղթաքանդակով և ասնում գէպի Դըմբաւընդ լեռը՝ Ճանապարհին Հրուդէնը ննջում է և Բիւրասպը քաշում է նորան գէպի բլուրը, բայց Հրուդէնը զարթնում է և ասնում է նորան լեռան այրերն ու կապում և իւր արձանը կանգնում նորա գիմաց («զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստառել») որից սարսափելով Աժգահակ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն և չէ կարողանում ելնել և ապականել երկիրը։— Այս առասպելը Մորենացին մեկնում է այսպէս. «Իսկ վիշապաց բուսումն կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ» որ ասի. է այլ»⁶ թէ նա սկսեց անբաւ մարդիկ զոհել գեւերին [առասպելի մէջ՝ ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի] մինչև ժողովուրդը (բաղմութիւն) տաղտկացաւ նորանից և հալածեց նորան և նա փախաւ Դըմբաւընդ լեռան կողմերը։ Նո-

րան սաստիկ քշելուց՝ նորա մարդիկը (ամբօխ) ցրիւ եկան նորանից։ [Առասպելի մէջ՝ Հրուդէնը Աժգահակին կապած տանում է սարը]։ Այս բանին վստահացած՝ նորան քշողները մի քանի օր հանգստացան այն տեղերում։ [Առասպելի մէջ Հրուդէնը Ճանապարհին ննջում է]։ Իսկ Բիւրասպը ժողովելով իւր ցրուած մարդիկը, յանկարծ վրայ է հասնում և սաստիկ վնաս է տալի նոցա։ [Առասպելի մէջ՝ Բիւրասպը ննջող Հրուդէնին դէպի քլուրն է քաշում]։ Բայց բազմութիւնը յաղթում է Բիւրասպին և նա փախստական է լինում։ Ետեւից հասնում սպանում են նորան և ձգում մի ծծմրի մեծ վիհ։ [Առասպելի մէջ՝ Հրուդէնը զարթնում է եւ տանում Բիւրասպին լեռան այրերն ու կապում եւ այլն]։

Ինչպէս ընթերցողը կրտսնէ, Մորենացին իւր մեկնութեան մէջ, թէպէտ և կականը պահելով, ընդարձակն նոր քան է պատմում իրենից։ Նորա պատմածն այլ ևս առասպելի գոյն չունի, այլ պատմական կամ բնական իրողութեան։ Դուրս են ձգուած կամ բնական խելքի մօտիկ շինուած գերբնական և վիպական գծերը, ինչպէս են վիշապաց բուսումն կամ Բիւրասպի կատարելապէս վիշապանալը, Հրուդէնի «զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստառելը»⁷ Աժգահակի սարսափահար ու շղթայուած մնալն այլու մը և չկարողանալը դուրս գալ աշխարհն աւերելու։ Հրուդէնի ննջիլը ճանապարհին, Աժգահակի նորան գէպի սարը քաշելը, ի պէտս որովայնի մարդիկ կոտորելը և ընդ Բերած օրինակից շատ պարզ է, թէ Մորենացին ինչպէս է ըմբռնում առասպելները և ինչպէս է մեկնում անոնք, «անգարդը զարդարում»⁸ «անահասանելին յայտնում» և կամ առասպելի միջից, որ այլաբանութիւն է, «հաւատարի» դանում և առնում։

Բ. Հայոց առասպելները։ Շատ տարօրինակ կրկներ, որ Մորենացին նոյն հայեացքը չունենար, մեկնելու և օգտուելու նոյն եղանակը չգործադրէր և հայոց առասպելների վերաբերմամբ, ինչ որ յունաց և պարսից։ Եւ Մորենացին չէ թաղցնում այդ նա շատ պարզ յայտնում է, որ նորա համար առասպելն առասպել է, լինի յունաց, պարսից թէ հա-

1. «Ասորացորդին» որ ինչ սակա Բիւրասպեայ հաւատարի է»։ Հմմտ. «Ենցսմէ գոր ինչ հաւատարի կարծեմք առնող» (Ա. 9)։

յոյ. միայն մէկը կարող է «պերճ և ողորի»
«ոճով» լինել՝ միւսը՝ ոչ:

Տեսնենք հայոց առասպելները, ամենից
առաջ Արտաւազդինը, որ Աժդահակի առաս-
պելին նման է:

Արտաւազդի մահը պատմելիս (Բ. կա) ասում
է, Գողթան երգիչներն առասպելաբանում
են, թէ Արտաւազդը նախանձել է հօր փառ-
քին, ուստի և հայրն անիծել է որդուն, որ
որսի զնալիս քաջք բռնեն նորան և տանեն
յաղաա ի վեր ի Մասիս. այնտեղ մնայ և
լոյս չտեսնէ: Այնուհետև ըստ առասպելին,
Արտաւազդը երկաթի շղթաներով կապուած
է մի այրի մէջ, երկու շուն կրծում են շըլ-
թան, Արտաւազդն աշխատում է ելնել և
վերջ տալ աշխարհին, բայց դարբինների կը-
ռանահարութեան ձայնից կապանքը զօրա-
նում է: Արտաւազդի մահուան մասին այս ժո-
ղովրդական առասպելը, գերբնական բան ու-
նենալով իւր մէջ, խելքի մօտիկ ու ճշմարիտ
չէ: Բայց Մոսկովայի աշխարհագրութիւն է համա-
րում. «Արտաւազդայ... մահ հանդերձ այլա-
բանելով», ուստի և աւելացնում է մեկնելով.
«Բայց է՞նչ մարտութեամբ այսպէս, որպէս ասա-
ցաքս վերագոյն»: Իսկ վերելում պատմել է
բնական իրողութեան գոյնով, թէ Արտաւազդը
«անցեալ զկամքաւն Արտաշատ քաղաքի՝ որսալ
կինձս և իշափայրիս զակամբ Գինայ, աղմկեալ
իմն ի ցնորից խելագարանաց, ընդ վայր յա-
ծելով երկվարաւն, անկանի ի խոր իմն մեծ,
և խորասոյգ լեալ անհետի»:

Առասպելն ասում է. «Վիշապաղունք
զողացան զմանուկն Արտաւազդ և ղնւ լիո-
խանակ եղին»: Բայց այդ գերբնական է, խել-

քի մօտիկ չէ. ուստի և ոմանք, անշուշտ ա-
ռասպելը մեկնելով, «համարեցան կախարդել
զսա (զԱրտաւազդ) կանանց զարմիցն Սժ-
ղահալայ»¹ քանի որ Ժամանակի հասկացո-
յութեամբ կախարդելուն կարելի էր հաւա-
տալ, իսկ որ մարդիկ երեխայ զողանան և տեղը
ղնւ գնեն՝ ոչ: Սակայն Մոսկովայի աւելի
«բանաւոր» է մտածում. նա Արտաւազդի
կախարդութեամբ լինելուն էլ չէ հաւատում
և գրում է. «Բայց ինձ արդարացեալ թուի
լուրն այն, թէ ի ծննդնէն եւ եթ մոլու-
թեամբ լեալ, մինչ նովիմք եւ վախճանեցաւ»:

Ուրեմն բոլոր «հաւաստին», ինչ որ իբ-
րե պատմական բերում է Մոսկովայի Ար-
տաւազդի մասին, այն է՝ թէ նա խենթ ու
խելագար (մոլի) ծնուել է և որսի Ժամանակ
խելագարուած ընկել է Մասիսի վհերից մէկն
ու անհետացել: Մնացածն առասպելներ են,
որոնք, սակայն, «զճշմարտութիւն իրացն այ-
լարանար յինքեանս ունին թաքուցեալ»: Եւ
երբ մի անգամ զիտենք, թէ ինչ եղանակով Մո-
սկովայի առասպելների մէջ այդ «թաքուցեալ
ճշմարտութիւնը» կամ հաւաստին մեկնելով
հանում է առասպելից, և այն, որ նա իւր
պատմութիւնը «ոճով» է գրում — սխալուած
չենք լինի, եթէ ասենք, որ Արտաւազդի մա-
սին բոլոր հաւաստին էլ մի մեկնութիւն է
միայն, որ «ոմանք», կամ հինգ ինքը պատ-
մազիրը, տուել են առասպելի մէջ պատմուած
ճիշտը²:

Անցնենք միւս առասպելներին: Գիտենք,
Արտաշէսի մասին «վիպասանք» առասպել
են: Բ. խթ. «վիպասանաց» բովանդակութիւ-

1. Հմեմ. մեկնելու ժամանակ գործ դրած մեկեր.
«Յայտարարութիւն սակաւաբ քե ըստ արտաւազդի ասացեալ
է Բեղլ, ըստ աստուածային բանից մշտնադարձ և մի
նարար է (Ա. Կ.): Ծանիր գնիրսն անուն... մը շ-
մարիս Շարքար է» (Ա. իր): «...Որ ինչ սակս Բի-
րասպեայ հաւաստիւն», «եւ այն է առաջին խորս
և անբարիք արարութիւնն»: Իսկ վիշապաղունքը ասում.
«է այն» Բ. (արեւուած): «Վիշապաղունք և մի կորսա-
նոսիս, և զայն արարութիւնն մշտնադարձ և մի»: «Որ
և մշտնադարձ և մի անբարիք և մի անբարիք և մի
մարսն և մի բանից»: (Բ. Ժ.) «Բայց ինձ արեւու-
սացեալ բոլոր լուրն այն» (Բ. կա) եւ ուրիշները (Ա.
Դ. Բ. Ժ. Ժ.):

1. Մեզ կարծիք չպիտէ քե այն մեկնու-
թիւն չէ՝ այն հանգամանքը, որ Խորհրդային մարտի
մեկնութիւնը կախարդելու մասին եւ այս առասպելը:
Մեկնութիւն լինելը պարզ երեւում է կապով խօսքից.
«Եւ զայն լոյն եղիւ յառաւապէ լիւն աւել և յա-
պէս»: Հմեմ. Ա. գրիւ Բ. յարեւուած, որի մեջ լոյնայն
առաջ մեկնութիւնն է բերում եւ այս առասպելը վերե-
նի մեմս կապով խօսքերով. «Զոր յառաւապէ լիւն՝ մա
նուկ ստանայ», աւել և այս առասպելը...:

2. Հմեմ. քե ինչպիսի Խորհրդային Հրապարակի կապով
Սոցիալական այրի մեջ եղիւ. դարձնում է՝ պատմական
Սոցիալական և մեղիւն մի վիւն: Այսպէս և որսի ժամանակ
Արտաւազդի լուրն իւր փառքից եղիւ. դարձնել է՝ Արտա-
ւազդ որսի ժամանակ ընկել է մի վիւն եւ կորել:

նը բերելուց յետոյ աւելացնում է. «Յիշատակեցուք և մեք կարճառօտիք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեացուք»։ Արդ, ինչպէս պէտք է նա այս առասպելի մէջ եղած այլաբանութիւնը ճշմարտէ։ Անշուշտ, մեզ արդէն ծանօթ ձեռքի «վիպասանաց» էական մասը պահելով, մեկնութիւններ պիտի անէ. իսկապէս մի նոր բան պէտք է շարադրէ իրենից, վիպականին ու առասպելականին պատմական ու բնական գոյն տալով, զերբնական ու անհաւատալի բաները դուրս պիտի ձգէ, կամ իւր ժամանակի հասկացողութեանը յարմարեցնէ, կամ թէ բնական (rationnel) պիտի դարձնէ։ Թէ իրօք այդպէս էլ վարւում է պատմագիրը, այդ մասին յետոյ, երբ վիպասանաց երգի մասին կը դըրենք, Յիշենք միայն առաջուց, որ առասպելի մէջ ասած է, օրինակ, թէ Սաթենիկ վիշապ կամ վիշապազունը է սիրելի Մարենացին համարում է այդ առասպելութեան սուտ զի խելքի մօտ բան չէ, որ մի թագուհի վիշապ սիրած լինի, սակայն այդ առասպելն իւր մէջ այլաբանօրէն հաւաստի բան կարող է ունենալ, ուստի և վիշապի ու վիշապազանց տեղ, մեկնելով, դնում է Մարք և Մուրացան տէր Արգամ։

Սանատրուկի ձիւնի տակ մնալու մասին «առասպելաբանն» ի՞նչ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոյն առաքեալ պահէր զմանուկն» (Բ. 17)։ Բայց քրիստոնեայ և ռացիոնալիստ Մարենացին այդպիսի բանի չէ հաւատում, ուստի և անմիջապէս մեկնում է. «Բայց որչափ եղաք վերահասու այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակս լեալ, պատահաց մանկանն և դայեկին»։

Երուանդի մասին ասում են. «Ըստ հրմայից զմեկայ գոլով ական հայեցուածով, վասն որոյ ընդ այգանալ աշալլջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմն որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն զմեկութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն»։ Պատմագիրն այս բանը սուտ և առասպել է անուանում իրրեւ մի անհաւատալի բան. բայց և անմիջապէս հաւատալի կացուցանելու համար, փոխում է մեկնելով իւր ժամանակի հասկացողութեամբ

և հաւատալիքով. «Եւ կամ դիւական ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեաց զորս կամի» (Բ. 18)։

Առասպելների մէջ «Դոմեա զօմն ասեն եկեալ, Հայաստան Արտաշէսի դէմ կռուելու։ Մարենացին այդ Դոմեաին համարում է «ինքն կայսրն Դոմեաթանոս», բայց որովհետեւ երեւի, ուրիշ աղբիւրներից զիտէ, որ Դոմեաթանոս կայսրը Հայաստան չէ եկել կռուելու, ուստի մեկնելով բացատրում է առասպելը. «Ոչ (Դոմեաթանոս) եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զգորս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (Բ. 19)։

Թողնում ենք միւս առասպելներն ու անոնց մեկնութիւնները։ Բերած օրինակներից արդէն երեւում է պատմագրի հայեացքն առասպելների վրայ, և թէ ինչպէս նա ամեն մի առասպելական պատմութեամբ ևս, սուտ համարելով հանդերձ, կարող է այլաբանութիւն համարել և մեկնելով միջից «այլաբանօրէն թաքուցեալ ճշմարտութիւնը» հանել իբրեւ հաւաստի, ստոյգ պատմութիւն։ Սակայն այդ «հաւաստին» ինչպէս բերած օրինակներից կրտսնէ ընթերցողը, մի բողոքովին նոր շարադրած, իսկապէս յերկրած պատմութիւն է, որ շատ անգամ առասպելի հետ նմանութիւն իսկ չունի։

Այսպիսի յերկրած, «այլաբանութիւնը ճշմարտած» առասպելներն այլ ևս անշուշտ ժողովրդական առասպել կոչել կարելի չէ, այլ մի միայն պատմագրի կամ նորա նման մտածողների մի յօրինութեամբ, որ, թէպէտ և առասպելի հիման վրայ շինած, բայց առասպելի մասին գաղափար տալ չէ կարող։ Ուստի շատ զգոյշ պէտք է լինել իբր ժողովրդական առասպելից քաղած այսպիսի կտորների վերաբերմամբ, քանի որ անոնք, — «անգարդ» լինելով և ապա «գարդարութեամբ», «անոճ» լինելով և ապա «ոճով և հանդերձ պատճառաւ շարադրած», «անհասանելի» կամ «անյայտ իրք» լինելով և ապա «յայտնութեամբ», մի խօսքով, առասպել լինելով, բայց մէջն այլաբանութիւն տեսնող պատմագրի կողմից «ճշմարտութեամբ» կամ «ճշմարտապատմութիւն» շինութեամբ, — կարող են հաղուադէպ մի բառ կամ

նախադասութիւնն բուն առասպելից ունենալ իրենց մէջ:

Սակայն չնայելով սորան, պ. Մալաթեանի քննադատութեան մի որոշ մասն այսպիսի «զարդարեալ» իբր ժողովրդական առասպելներին դէմ է ուղղուած, օրինակ՝ վիպասանաց երգի նկատմամբ: ¹ Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ պ. Մալաթեանի քննադատութիւնն այդ կտորների վրայ՝ կարող չէ ապացուցանել, թէ գոյութիւն չեն ունեցել հայոց «վիպասանք», ուստի մենք աւելորդ էնք համարում կանգ առնել այդ մասին: ²

Սակայն պ. Մալաթեանի վարուելու եղանակը տեսնելու համար մի բան կարելի չէ առանց նկատողութեան թողնել: Չնայելով որ նա գիտէ, որ այդ «այլաբանութիւնը» Մորենացուն է և որ պատմագիրն ինքն է այդ այլաբանութիւնը վերագրում հայ երգիչներին, ³ բայց և այնպէս նա յաճախ այդ «այլաբանութիւնը» գործ է ածում իբրև մի միջոց հայոց հին «Վէպի» գոյութիւն չունենալը ցոյց տալու համար, երբեմն ծաղրելով, երբեմն մոռանալով իւր ասածը և ինքն իրեն հակասելով զրելով, որ իբր թէ Մորենացին յայտնում է, որ «ընդհանրապէս ամեն մի այլաբանութիւն իւր Պատմութեան մէջ ժողովրդական երգիչներին է պատկանում»: ⁴ Եւ ոչ միայն այդ, այլ շատ աւելին: Իբր թէ Մորենացին «առասպել գործ է ածում առանձնապէս յաճախ ժողովրդական քանաստեղծութեան տեսակներից մէկի նշանակութեամբ, և առասպել բառով հասկանում է ոչ միայն միթոս (μῦθος), այլ ըստ երևութիւն և այլաբանութիւն, այն էլ այլաբանութիւնը երգի մէջ. այսպէս ասած — այլաբանական երգ»: ⁵ Եւ էլ այնուհետև պ. Մալաթեանն ազատ է համարում իրեն «ա-

ռասպելք» թարգմանելու «այլաբանութիւն»: ¹ և իբրև հիմունք ծառայեցնում է «Թուելիք» բառին քմահաճոյաբար տուած այլաբանութիւն նշանակութիւնը:

Բայց պ. Մալաթեանը մոռանում է դարձեալ, որ, եթէ «առասպել» թարգմանում է մի տեղ «այլաբանական երգ», միայն այն հիման վրայ, որ Մորենացին առասպելի մէջ այլաբանութիւն է տեսնում — էլ ինքն ինչ հիման վրայ ասում է թէ Մորենացին «առասպել» ասելով հասկանում է և «միթոս» (μῦθος) և ի միջի այլոց իբրև կոչումն բերում է «ի պարսից առասպելեաց» յաւելուածը և Բ. զրբի է. զլուծը և ին: ² Յիշած տեղերում են յունաց և պարսից առասպելները և Հաղամակերտում Արծրունեաց մասին պատմուած՝ արծուի հովանի անելու առասպելը: Եթէ հայոց միւս առասպելներն «այլաբանական երգ» են, չգիտենք ինչու Հաղամակերտում պատմուած առասպելը միւթոս պիտի լինի: Միւս կողմից՝ բանական դատողութիւնն ասում է, որ, եթէ հայոց առասպելները Մորենացու անոնց մէջ տեսած այլաբանութեան պատճառով «այլաբանական երգ» է համարում պ. Մալաթեանը, պարսից և յունաց առասպելներն էլ նոյն պատճառով «այլաբանական երգ» պիտի համարէր, քանի որ, ինչպէս տեսանք, Մորենացին այդ առասպելներն էլ այլաբանութիւն է համարում: Իսկ եթէ վերջիններս միթոս են, նոյնը պիտի լինին և հայոց առասպելները — թէ չէ, քմահաճոյ բացատրութիւն է և զօրով ցանկանալ, որ հայոց առասպելներն «այլաբանական երգ» դառնան:

Այսպէս Մորենացու մէջ իբրև առասպել յիշուածը մնում է առասպել, քանի որ կարելի է չէ Մորենացու հայեացքն առասպելների վրայ և նորա տուած մեկնութիւնը (Mythendeutung) իբրև փաստ ծառայեցնել: Եւ Մորենացին մենակ չէ եղել, որ առասպելի մէջ այլաբանութիւն է տեսնում: Առասպելի, միթոսի մեկնութեամբ միշտ պարապել են մարդիկ և զանազան ձևով մեկնել, եթէ այժմեան գիտութեան մէջ իշխում է այն

1. Халатъ Арм. Эпосъ Կր. 279 հտն.

2. Հմմտ. այս մասին, ինչպիս և առասպելի մեկնութեան մասին, Մատ. Визант. Времен. III. V. 1598 Կր. 254 հտն.:

3. Халат. Арм. Эпосъ Կր. 198, 247-305.

4. Նոյն, 198, 250, 251, 268 և ուրիշներ:

5. Նոյն Կր. 245.

6. Նոյն. Կր. 44:

1. Նոյն. Կր. 45. Նաեւ ծան. 8. 9:

2. Նոյն. Կր. 44. Նաեւ ծան. 4:

միտքը թէ «առասպելը շատ հազուադէպ մի այլաբանական կամ վերացական — փիլիսոփայական դադափար կրթովանդակէ իւր մէջ, ուստի և կարելի չէ սիմբոլական — այլաբանական (symbolisch — allegorisch) մեկնութիւն տալ միթոսին», այլ թէ աստուածները և առասպելները ծագումը մեծ մասամբ ֆիզիկական երևոյթներով պէտք է բացատրել — մի ժամանակ էլ այլաբանական և եւհիմերական մեկնութիւնն էր իշխում։ Եւ Մորենացին իհարկէ մեղաւոր չէ՝ որ իւր ժամանակի զիտութեան մէջ իշխող հայեացքի համեմատ ինչ որ առասպելական է և անհասկանալի՝ այլաբանութիւն է համարում և իբրեւ ռացիոնալիստ բանական խելքի մօտիկ մի պատմութեամբ շինելով մարդկօրէն պատմութեամբ է մեկնում առասպելը։ Այն ինչ որ Մորենացու համար մեծ արժէք ունի՝ — առասպելների մեկնութեամբ յօրինած, յիւրիւրած պատմութիւնը, մեզ համար հարկաւ անարժէք է։ Ուստի և հայոց առասպելների մասին դատելուց առաջ՝ միշտ պէտք է որոշել թէ որո՞նք են այդ առասպելները, այսինքն ըուն ժողովրդական անջատել Մորենացու «գարդարեալ» առասպելներից — մի անհրաժեշտ բան, որ ամեն հետազօտող պէտք է անէ, բայց պ. Մալաթեանը դժբախտաբար նեղութիւն չէ կրել անելու, ուստի և նա հայոց ժողովրդական առասպելների մասին յաճախ պարզ դադափար անգամ չունի։ Եւ այդ անելը դժուար չէ, քանի որ Մորենացին ինքն էլ սովորաբար որոշ ասում է թէ որն է բուն առասպելը և որը իւր «գարդարեալ» պատմութիւնը։

Թէպէտեւ ցաւ է, որ յերիւրած կոորները բաւական մեծ տեղ են բռնում Մորենացու մէջ, բայց բարեբախտաբար, յաճախ նա նախ բերում է և առասպելի կարճառօտ բովանդակութիւնը, երբեմն մինչև իսկ առասպելի խօսքերով և ապա իւր մեկնութիւնը կամ յերիւրումը։ Այսպիսի դէպքերում «մեկնութիւնը» կամ դարձեալ բնաւ նշանակութիւն պիտի չունենայ, կամ այն չափով միայն նշանակութիւն պիտի ունենայ, որ բուն առասպելի բովանդակութիւնն իմանալով կարելի է քննադատելով աւելի հեշտու-

թեամբ ընդունել թէ այս կամ այն բառն ու ասացումը «մեկնութեան» մէջ առասպելից է վերցրած, թէ չէ։

Մի երրորդ ձևով էլ օգտւում է Մորենացին առասպելներից բերելով անոնց բովանդակութիւնն առանց «մեկնութեան», կամ այն պատճառով որ արհամարհում է այդ առասպելները, ինչպէս Հաղամակերտում պատմութեամբ և Տորքի առասպելը, կամ բաւականաւոր է միայն այնու, որ իւր՝ որեւէ գրաւոր աղբիւրից առած պատմութեան իրբե վկայութիւն է կոչում ինչպէս Շամիրամի մահուան առասպելը։

Մորենացին ինչքան էլ առասպելներ յիշում է, չենք կարող ասել թէ շատ է օգտւում առասպելներից։ Այդ պատճառով հասկանալի է Մորենարու հենց այս հայեացքն է առասպելների վրայ։ Յորա աչքին ըստ ժամանակի հասկացողութեան, ամեն մի գրաւոր յիշատակարան թէկուզ անվաւեր մի գրութեամբ, որովհետեւ իւր մէջ հաւատալի բան ունի աւելի մեծ արժէք ունի, քան թէ առասպելը, որը եթէ չէ մեկնութեամբ և միջի «հաւաստին» առած, նոյն իսկ սուտ պատմութիւն է համարում։ Եւ որովհետեւ Մորենացին պատմութիւն է գրում և ոչ թէ առասպելաբանութիւն, ուստի և որքան կարելի է քիչ այն էլ յաճախ «մեկնելով» է օգտւում առասպելներից, որպէս զի մի՞ գուցէ իւր գրած պատմութեան արժէքն ընկնի առասպելներով։ Այսպէս օրինակ Բ. կդ. որոշ կերպով գրում է նա. «Որ չափ էր հնար, փախեալ յաւելորդ և պաշտօնաւ բանից և որ ինչ յանհաւատին հայէր քանն եւ մտածութիւնս. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ եւ կամ ի մէնջ՝ գարդարոյն եւ զծմարոյն։ Զնոյն և աստանօր պատրաստելով արգելում՝ զընթացս քանից յոչ պատշաճէն և որ զանհաւատութեանն ի ներքս ամել ակնարկէ կարծիս։ Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ և այժմ աղաչեմ մի՛ յաւելորդսն հարկաւորել զմեզ և սակաւ կամ յոյով բանիւք՝ զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս՝ ընդ վայր եւ աւելորդ ցուցանելով գործ. զի նմանագոյնս որպէս ինձ՝ և քեզ գործէ վտանգս։

Մ. Աբեղեան.

(Շարունակելի).

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Н. Марръ. Изъ Поѣздки на Аѳонъ.—*Ն. Մարրի Աֆոնի ճանապարհորդութիւնից. Պ. Նիկողայոս Մարրի Պետերբուրգի համալսարանի արեւելեան լեզուներէ երկտասարդ ուսուցչապետներէց մէկը, իրաւամբ այսօր մեծ յարգանք է վայելում հայադէտներէ փոքրիկ շրջանի մէջ: Նա յայտնի է իւր բազմաթիւ մանր, բայց վերին աստիճանի լուրջ ուսումնասիրութիւններով: Աւել առաջ ունենալով նորա ջանասիրութիւնն* ու գիտական լրջութիւնը, մեծ ակնկալութեամբ ենք սպասում մագիստրոսական շարադրութեան հրատարակութեան, որ արդէն մամուլի տակ է: Ներկայիւս կամենում ենք մեր ընթերցողներէն համառօտ անդեկութիւն տալ վերոյիշեալ ատերակի մասին, որ մի համառօտ գեկուցումն է Աթոս լեւան վերայ կատարած այն ուսումնական ճանապարհորդութեան, որ անցեալ ամառ մի խումբ գիտնականներ, ի թիւս որոց և յարգելի հեղինակը, ձեռնարկել էին գիտութեան ձեմորանի օժանդակութեամբ և Կոնստանդուպէս քաղաքում: Պ. Մարր իւր այս տեսարանով վերին աստիճանի հետաքրքրական մի հարց է կամենում պարզել, Ասորոց, Հայոց և Վրաց մատենագրութեան առնչութիւնը: Տետրակի երեք հատուածներէց ամենակարեւորը մեզ համար վերջինն է, ուր հեղինակը փաստերով ապացուցանում է, որ Վրաց մատենագրութիւնը կախումն է ունեցել Հայոց մատենագրութիւնից. նոյն իսկ այսօր վկայարանութիւններ*

կան մնացած վրացերէն, որ անյայտնի կերպով թարգմանուած են հայերէնից: Այս մատենագրական առնչութեան լուսարանութիւնը ունի և ընդհանուր նշանակութիւն, որոշելու Հայոց և Վրաց քաղաքակրթական յարաբերութիւնը, Հատուած է պարզել այս խնդիրը՝ մանաւանդ այն պատճառով, որ Հայոց և Վրաց նախնի յարաբերութիւնները խճողուած են աւանդութիւններով, որ դեռ ևս գիտութեան բովից չեն անցել, իսկ եկեղեցական բաժանմամբ և թշնամական յարաբերութեամբ խզում են նաև գրական առնչութիւնները: Յամենայն դէպս Հայոց քաղաքակրթական և մատենագրական ազդեցութիւնը պէտք է Ն—Բ. դարերէն վերագրել, որովհետեւ Թ—Ժ դարերում արդէն վրացիք իրենց համար մատենագրական գործունէութեան նոր կեդրոններ էին հիմնել, ուր զարգանում է և թարգմանական գրականութիւնը, գլխաւորապէս յունարէնից: Այս դարերում հայերէնից թարգմանուած է միայն Նալիւան Սիւրբաբու սաղմոսաց մեկնութիւնը, թարգմանիչը մեզք է համարում, որ նա հայերէնից է թարգմանել, ուստի և ներողութիւն է խնդրում ընթերցողներէ: Այս թշնամական յարաբերութիւնը իւր ազդեցութիւնն է ունեցել և նախկին թարգմանութիւնների վերայ, յետագայ սերունդը աշխատել է հայերէնից եղած թարգմանութիւնները հետզհետէ յետո մղել՝ ոչնչացնելով կամ մաքրելով հայկաբանութիւններից և կամ փոխարինելով յունարէնից կատարուած նոր թարգմանութիւններով: Հասկանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներ մէջ իւրաքանչիւր յիշատակարան, առանց ի նկատի ունենալու բովանդակութիւնը, թանգազին նշանակութիւն ունի, Հայոց և Վրաց քաղաքակրթական յարաբերութիւնը որոշելու համար:

Հայոց քաղաքակրթական ազդեցութեան առաջին մեծ յիշատակարանը Վրաց ո. Գիւրքն է, որ հայերէնից է թարգմանուած: Այս իրողութիւնը անկարելի է հաստատել բառ առ բառ համեմատութեամբ, որովհետեւ թէ Հայոց և թէ Վրաց նախնի թարգմանութիւնները փոփոխութեան են ենթարկուել: Հայոց Ս. Գիւրքը թարգմանուած է նախ ասորերէնից և ապա ուղղուած է յունարէնի վերայ, այսպէս էլ վրացիք հայերէնից կատարած նախկին թարգմանութիւնը ուղղել են յունարէնով: Ուստի Վրաց Ս. Գիւրքի կախման հարցը այսպէս պէտք է մասնաւորել, թէ արդեօք նորա մէջ հայերէնից թարգմանելու նշաններ կան, թէ ոչ: Հեղինակը մի շարք փաստերով—յոտուկանունների հայերէն ձևերը, հայերէն բազմաթիւ բառերի և թճերի գործածութիւնը, որ առնուած է հայերէն բնագրից—ապացուցա-

Անցեալ 1898 թ. ընթացքում պ. Մարր հետեւեալ յօդուածներն է հրատարակել.

- 1) Къ критикѣ Моисея Хоренскаго. „Византійскій Временникъ“ գիտնական թերթում:
- 2) Ани, столица Арменіи (Братская помощь) ժողովածուի մէջ երկ. հրատ. 1898
- 3) Этимологія двухъ терминовъ армянскаго феодальнаго строя. Записки Вост. Отд.
- 4) О предполагаемомъ коренномъ родствѣ трехъ армянскихъ словъ (անդ.)
- 5) Спорный Терминъ древнеармянскаго эпоса (անդ.)
- 6) Грузинскій поэтъ Акакій объ армянахъ (Новое Обозрѣніе)
- 7) Въмѣсто Отвѣта публицисту поэту. Новое Время.
- 9) Մամուլի տակ է Ա. «Վարդանի առականքը» I. և Բ. «Կը Գրուինսկոյ ագիոգրաֆին քո րուկոպիսյամ Իվերա»
- 10) Ներկայ տետրակը՝ Изъ Поѣздки на Аѳонъ.

նում է Վրաց Ս. Գրքի կախումը հայերէնից: Բնականաբար այս առնչութիւնը պէտք է ամենաւաղ ժամանակներէն վերադրել, որովհետեւ անկարելի էր, որ վրացիք յետէն դարերում, Հայերէն լեզուի վրայ յետոյ, իրենց Ս. Գրքը հայերէնով որդագրէին: Յարգելի գիտնականը Աթոսում համեմատել է 978 թ. գրուած հին կառկարանի մի քանի, Եղբի, Հռութի, Նեէմի, Յովնանի գրքերը, որից պարզ վերահան թարգմանութեան կախումն է երևում հայերէնից, 913 թ. գրուած՝ չորս աւետարանների վրացերէն ամենահին ձեռագրի համեմատութիւնն ևս նոյն իրողութիւնն է հաստատել, որ հարազատ թարգմանութիւն է հայերէնից, նոյն բաժանումներով և պահպանելով, ինչպէս յատուկ է Հայոց հին ձեռագիրներին: Այս ձեռագրի մէջ ևս պահպանում են շնացեալ կնոջ պատմութիւնը (Յովհ. Է. 53—Ը. 11) և Մարկոսի վերջը ԺԶ. 9—20.: Բայց նոյն իսկ այս հին ձեռագրին էլ առանց որդագրութեան չէ մնացել, մի քանի որդագրութիւններ դեռ ևս ընտրել մէջ չեն մտած, այլ նոյն բառերի վերայ են գրուած. օր. Մատթ. ԺԸ. 24 յունարէն ջաղակի բառը գրուած է տողի վերեւ իբրեւ որդագրութիւն Հայոց ընտրելի առնուած ֆակտ բառի, իսկ հայերէնն առնուած է ասորերէն ֆախայ բառից:

Վրաց գրականութեան կախումը հայերէնից շատ աւելի պարզ երևում է հեղինակի դատած վրացերէն այն 14 վկայարանութիւններից, որ թարգմանուած են հայերէնից: Նոցանից 11 վկաները Հայոց եկեղեցու որբեր են, որոնց վկայարանութիւնը կայ նաեւ հայերէն, իսկ մէկը՝ Գէորգ զօրավարը, թէև յունաց մարտիբոս, բայց վրացերէնում պահուած զօրավար մականունը հաստատուն ապացոյց է, որ հայերէնից է թարգմանուած: չհաշուելով հայերէնի թողած ուրիշ աղղեցութիւնները:

Այդ վկայարանութիւնները հետեւեալներն են՝ Առաքին՝ վկայութիւն որդոյն Սանդխաոյ, որ (Սուրբ Ը.) հայերէնի ճշտ թարգմանութիւնն է:

Երկրորդ՝ վկայարանութիւն որդոյն Ռակեանց քահանայիցն. (Սուրբը հայկականը ԺԹ.):)

Երրորդ՝ վկայարանութիւն որդոյն Սաքխաոնց (Սուրբ. ԺԹ.). Մատենագրական առանձին նշանակութիւն ունի այս վկայարանութիւնը նորանով, որ կապ ունի Մովսէս Խորենացու պատմութեան հետ: Այս վկայարանութիւնը դանդաղում է Ժ. դարու մի ձեռագրի մէջ և կարող է թարգմանուած լինել ոչ ուշ քան Է. դարու վերջերը կամ Ը.—ի սկզբները: Ը. դարու կիսերին սկսում է Հայոց և Բիւզանդացոց եկեղեցիների մեծ թշնամութիւնը, որին պէտք է մասնակցէին և Վրացիք, Ուրեմն դժուար է ենթադրել, որ Վրացիք Ը. դարի կէսերից յետոյ

թարգմանած և ընդունած լինէին զոտ հայկական վկայարանութիւններ, Իսկ արդ Խորենացու ներկայ քննադատները կամենում են նորա պատմութեան ծագման ժամանակը մինչև Թ. դարու սկզբներն իջեցնել և հեղինակի շինածն են համարում այդ դրքի աւաստելները, ի մէջի այլոց և Սաթենիի տիկնոջ պատմութիւնը: * Այս վկայարանութիւնը հաստատում է, որ կամ Խորենացին չէ Սաթենիան պատմութեան հետադարձ, այլ օգտուել է այս վկայարանութիւնից ևս կամ մաւրիկ է. դարու կեսերից առաջ, եթէ ընդունենք, որ վկայարանութեան հեղինակն է օգտուել Խորենացուց:

Չորրորդ՝ Լուսաւորչի որդոց և թուանց վկայարանութիւնը, որ նման չէ ոչ Սուրբ Ժ. (Ժ) մէջ հրատարակուած վկայարանութեան և ոչ Ագաթանգեղոսին: Սակայն այս վկայարանութեան մէջ եղած հայկարանութիւնները ապացոյց են, որ հայերէն բնագրից է թարգմանուած, մինչև այժմ անարագադարար դեռ ևս անյայտ: Խորենացին օգտուել է այս վկայարանութիւնից, իսկ եթէ հակառակը ընդունենք, պէտք է տեսնել, որ Խորենացին գրել է ամենաուշը Է. դարու կէսերում:

Հինգերորդ՝ Ներսէս մեծի վկայարանութիւնն է, որ Խորենացու համար նոյն տեսակ նշանակութիւն ունի, ինչպէս չորրորդը:

Վեցերորդ՝ Սահակ Պարթևի վկայարանութիւնը, որից օգտուել է հեղինակի կարծիքով Ղազար Փարպեցին: Պ. Մառը խոստանում է գրել այս խնդրի առթիւ:

Եօթերորդ՝ վկայութիւն որդոյն Ատոմայ և որդւոյ իւրում... (Սուրբ ԺԹ.) որ հայերէնի հարազատ թարգմանութիւնն է:

Որբերորդ՝ Վարդանի, նորա եղբոր Հմայեակի, Վահանի, Սահակի և 137 վկաների նահատակութիւնը, որ կապ ունի Եղիշէի Ե. յեղանակի հետ. Այս վկայարանութեան բնագրերը մինչև այժմ չէ դառնուած. Եղիշէ պէտք է այդ վկայարանութիւնից օգտուած լինի, որովհետեւ Ե. յեղանակի յառաջաբանը այս վկայարանութեան խօսքերով է սկսում:

Իններորդ՝ Վարդանի դստեր Շուշանիկի վկայարանութիւնն է, որ թարգմանութիւն է հայերէն համառօտ խմբագրութեան: Թարգմանելը ամենայն հաւաստարմութեամբ հետևում է իւր բնագրին և մինչև իսկ պահել է Հայոց նախադասութիւնը:

Տասներորդ՝ Դուրիթ Դուռնցու վկայարանութիւնը (Սուրբ. ԺԹ.), որ քրիստոնէութիւն է ընդունել Անտոսոս կաթողիկոսի (661—667) ժամանակ և նահատակուել է 693 թ. Սահակ

* Халатянцъ. Армянскій Эпосъ Гл. X,

Չորսփորեցու օրով: Դաւթի վկայաբանութիւնը Աթոսի ժողովածուի մէջ, որից հանել է հեղինակը իւր նիւթերը, վերջիններից մէկն է. գուցէ այս թուականը թարգմանութիւններ վերջին սահմանը լինի:

Տասն եւ մեկերորդ՝ Դաւիթ և Տերիման եղբայրները վկայաբանութիւնն է, որն հայերէն լեռագիրը գեռ ևս յայտնի չէ:*

Բայի սոցանից պ. Մառը յիշում է երեք ուրիշ վկայաբանութիւններ, որոնց հերոսները թէև Հայոց եկեղեցու սրբեր չեն, բայց թարգմանութեան հայերէնից: Ստեփաննի կարող է լինել միայն մէկը.— Վկայաբանութիւն սրբուհոյն Գուրանդիւտոյ:

Այս վկայաբանութիւնը կրճատ խմբագրութեամբ հրատարակուած է և յունարէն, Բաղմաթիւ հայերէն բառեր կան զործածուած այս վկայաբանութեան մէջ, ինչպէս գումիլի, ճրմարիսի, վանի, տոմի, յաւնիսի, աւարի, համարի (համարոյ), վիշապի, սեկեկապակի, սահայն այս բառերը քաղաքացիութիւն են ստացած Վրաց լեզուի մէջ, ուստի և դժուար է թարգմանութեան վերագրել: Մնացած երկու վկայաբանութիւնների մասին հաստատութեամբ կարելի է պնդել, թէ հայերէնից են թարգմանուած. մէկը Գէորդ զօրավարի վկայաբանութիւնն է, որն մասին յիշեցինք արդէն, միւսը Յեղիաթուղի, որից ասորերէն միայն մի քանի տող է մնացած: Վրացերէնը հայերէնի բառացի թարգմանութիւնն է, Ժ. դարում Վրաց Արքեպիսոպ պատրիարքը յիշում է այս վկայաբանութիւնը:

Տեսարակի վերջում հեղինակը խոստանում է աւելի մանրամասնութիւններ տալ, երբ Աթոս լեռան վերայ հաւաքած նիւթերը կհրատարակէ: Ներկայ դեկուցման նպատակն էր յիշեալ վրատեղով ջրել Հայոց և Վրաց նախկին մատենադրութեան յարաբերութեան դէմ եղած կարծիքները և ասպացուցանել, որ արդարև Վրացերէնը են Հայոց քաղաքակրթական ազդեցութեան տակ, որով և պէտք է բացատրել յիշեալ թարգմանութիւնները պատճառը:

Լոյս է տեսել մեր պաշտօնակից և բարեկամ պ. Մ. Արեգեանցի դոքտորական շարադրութիւնը—Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899—Հայոց ժողովրդական հաւատք—վերնագրով: Ժողովրդական բանահիւտութեան, առասպելների ու սուրմասերութեան համար մի գեղեցիկ գործ, որն մասին հետեւեալ համարում կխօսենք:

Գ. Վ. Յովսէփեան.

* Պ. Մառը այժմ պէս է գտնւում յիսի ևս հայերէն. մի մասնաւոր ևս մակով հայրոյն էր մեզ նոյն վկայաբանութեան սկսումով: Մեր մասնաւորաբար Յայտաւորքների մեջ անկարելի եղաւ գտնել այս վկայաբանութիւնը:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ

Բողոքայի նուիրական ասումը.— Ուսուցչական Վերնէն իր ճանապարհորդական նկարագրութեանց մէջ, ի միջի այլոց, հաղորդում է, որ բողոքայականների այդ դարաւոր սրբութիւնն այժմ Յէյլոն կղզու Վանդի քաղաքի հոյակապ տաճարներից մէկի մէջն է պահուում և թէ վերջին ժամանակներս, երբ Սիամի թագաւորն այդ քաղաքում էր գտնուում, ի հանդէս էր գրուած: Շատ հետաքրքիր է այդ ատամի պատմութիւնը, երբ 1560 թուին Փորթուգալացիները տիրեցին Դշաֆնա քաղաքին, Բուրգայի այդ իբր թէ իսկական համարուած ատամը նրանց ձեռքն ընկաւ և վերջը տարուեցաւ Գոու քաղաքը: Նւ թէև Հնդկաստանի Պեգու նահանգի թագաւորն 400,000 ոսկի առաջարկեց քրիստոնեաներին, սակայն ի զուր, Բոյի արքեպիսկոպոսը վճռել էր մի անգամ ընդ միշտ ոչնչացնել հեթանոսների սնոտիւ պաշտութեան այդ առարկան: Փոխարքայի և նրա զրանիկների ներկայութեամբ եպիսկոպոսն ինքն իր ձեռքով ձեռք սանդի մէջ Բուրգայի կարծեցեալ ատամը, ստացուած փոշին այրեց կրակարանում, իսկ մոխիրն ամբողջովին ծովը լցրեց: Սակայն չանցաւ մի քանի տարի և ահա բուրգայականների մէջ լուր տարածուեցաւ, թէ Բուրգայի ատամը Յէյլոնումն է գտնուում և կատարուած հրաշքի շնորհիւ բուրգայականներն առաջուանից էլ աւելի սկսեցին յարգել ու պաշտել:

Ահանատեսի մէկը վկայում է, որ այդ ատամը փղոսկրի մի սրած կտոր է, որի երկարութիւնը երկու, իսկ հաստութիւնը մօտաւորապէս մի վերջոյ է:

* *

Չիւսական պարզել.— 2ինաստանի այրի կայսրուհին Տգա—Տչի իշխանին երկրորդ, իսկ Տգա—Լիեւնու իշխանին երրորդ կարգի մի մի պատուաւոր սուր է ընծայել, իբրև առանձին պարգև և իւր բարեհաճ ողորմածութեան շնորհ:

Այդ տեսակի սրերն «Շանգ—Փանգ» են կոչուում: Ով այդպիսի սուր կրելու պատուին է արժանանում, նա միևնոյն ժամանակ իրաւունք է ստանում զլիապետութեան ղեկավարութեան, առանց բարձրագոյն թոյլտուութիւն ձեռք բերելու և կամ ուշադրութիւն դարձնելու յանցաւորի ծագման ու նրա տէրութեան մէջ բռնած դիրքին:

«Շանգ—Փանգ» սրերի իրաւունքի հաստատութիւնը խորին հնութեան մէջ է թաղուած, երբ բարձրագոյն պաշտօնեաներին, որոնք իրենց

հաւատարիմ ծառայութեամբ աչքի էին ընկնում, իբրեւ պարգև էին տրուում:

Աւերջին ժամանակներս այլ ևս «Շանգ—Ֆանգ» չէր բաշխուում. այդ պատուաւոր սրի վերջին կրողը Մոնղոլիայի զօրապետ Սայ—շանգ—ախ—ն էր, որը թագաւորական տան մատուցած իր անձնուէր ծառայութեամբ և մանաւանդ ապստամբ Տայ պինգ—ներին զսպելով արժանացաւ կոյսրի այդ շնորհին և միաժամանակ նշանակուեցաւ զօրքի ընդհանուր հրամանատար:

* *

Թղտի ծառեր.—Արեւմտեան Ափրիկայում մօտ ժամանակներս մի անտառ է դանուած, որի մակերեսը չափւմ միայն 6 քառակուսի հազարամետր տարածութիւն է բռնում: Այդ անտառի ծառերի բարձրութիւնը 30 սանտիմետրից (6 1/2 վերջոյն) աւելի չէ, այն ինչ նրանց հաստութիւնը երբեմն մինչև 3 մետրի (4 1/3 արշին) է հասնում: Նրանց տերեւները շատ հաստ են ու լայն, իսկ կարմիր ծաղիկներն երկար փնջեր են կազմում ու կախ ընկնում: Այսպէս ուրեմն, նոյն իսկ Ափրիկայում ապրող թզուկ ժողովրդի հանդէպ, կարելի է, այս թզուկ ծառերի անտառը դնել, որով կենդանիների ու բոյսերի մէջ գոյութիւն ունեցող համեմատութեան աստիճանն աւելի կատարեալ է դառնում: Առհասարակ թզուկ ծառերը խիստ շատ են գնահատուում և մշակուում են յատկապէս Չինաստանում և Ճափոնիայում, որտեղ հազուադիւրս չեն այնպիսի ծառեր, որոնք թէև յիսուն տարուց աւելի է ինչ գոյութիւն ունին, բայց 30—40 հազարերորդ մետրից (5/4 վերջոյնից) մինչև մի վերջոյն) բարձր չեն:

Ինչ կարծիք, շատ ցանկալի կլինի իմանալ այն բնական պայմանները, որոնք նպաստում են այդպիսի ընչն մեծութեան ծառեր յառաջ գալուն:

* *

Վիքտորի մակնդեղ.—Մի հնարագէտ ամերիկացի կարողացել է իւր ագարակում 5 ոտնաչափ երկարութեան և 230 գրուանքայ ծանրութեան ճակնդեղ աճեցնել: Ի հարկէ, այդպիսի հսկայական մեծութեան արմատը փափուկ ու քնքոյշ լինել չի կարող, ինչպէս սովորական փոքրիկ ճակնդեղն է, և ուրեմն կտրտելու համար սղոց և կամ կացին հարկաւոր կլինի գործ դնել: Սակայն ամերիկացի պարոնը յայտարարել է, որ իւր ճակնդեղը այնու ամենայնիւ մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել մարդկութեան. երբ երկրիս երեսից անյայտանալու լինին անտառները, այն ժամանակ դեռնի տակը կարելի կլինի ճակնդեղի անտառներ ձգել:

* *

Աշխարհիս ամենամեծ պայմանըր.—„Das Neue Blatt“ թերթի խօսքերին նայելով, այժմս Լոնդոնում վաճառուում է այդ թանկագին քարը մի միլիոն ֆունտ ստերլինգով (6,300,000 ռ.): Այդ ալը «Նդէր—Ֆաունտէն» է կոչւում և իւր մեծութեամբ գերազանցում է մինչև այժմս յայտնի եղած աղամանդներին, «Բեզէնտ»ին, «Կոխինոր»ին, «Իմպերիալ»ին, «Օրլով»ին և այլն:

«Նդէր—Ֆաունտէն»-ը 273 կարատ (13 միլիարդ աւելի) է կշռում և ունի հիւնալի կապոյտ գոյն, իսկ ձեռք նման է սառցի սլուլի, Երկարութիւնը 3, իսկ տրամագիծը՝ ամենալայն մասում՝ 2 միլիմետր է:

Գտել է Ափրիկայում: Օրանժի հասարակապետութեան մէջ, մի իտալիկ, որին հազար ֆունտ ստերլինգ փող է տրուել, բացի զանազան ընծաներից, որոնք դժբախտաբար նրա հոգով և թէ մարմնով կորչելուն պատճառ դարձան:

ՅԵՐԵՒԱՆԻ ԱՐԱՐՍԻ 1899 թ. ՄԸՅԻՍ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ—ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

I.

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ

(Ը. դար).

Ա.

Խոսրովի թարգմանիչը Ը. դարու սակաւթիւ և անտիպ մատենագիրներից մէկն է, մեր եկեղեցու պատմութեան և դաւանաբանութեան կարեւոր մի յիշատակարան: Շատ ժամանակ չէ անցել նորա յայտնութեան օրից, որի առիթն եղաւ մեր շնորհունակ միաբանակից Գալուստ Տ. Մկրտչեան: 1892 թ. «Արարատ»-ի Դ. համարի մէջ նա մի հատուած հրատարակեց «Արատասանութիւն խոսրովի թարգմանչի ի մեծամարտին Դաւթի և Գողիթի» վերնադրով համարելով այն Ղազար Փարպեցու յիշած* խոսրովի գործ: Բայց ոչ այլ ինչ էր

* Թուղթ առ Վահան 1873. եր 606.

այն, էթէ ոչ Պիտոյից դրքի մի գլուխը* Այս դրութեան յառաջաբանի մէջ Միաբանը յիշում է և մի ուրիշ հատուած «Խոսքով կայ թարգմանչի հայոց. Առ այնոսիկ, որ ասեն ընտըծեամը անձեւ եւ անսկիզբն ընկալեալ զմարդկութիւն Աստուած քան ի կուսէն» դարձեալ նոյն հեղինակի գործ համարելով:

Սակայն Տ. Գիււս Աղանեան, որ ունէր Խոսքովիկ թարգմանչի երկի ամբողջութիւնը** և Հ. Բ. Սարգսեան, Վենետիկի Միսիթարեաններից***, հերքեցին այս կարծիքը: Հ. Աղանեան Խոսքովիկն է. դարու հեղինակ էր համարում և ժամանակակից Եզր կաթուղիկոսի իսկ Հ. Սարգսեան Ը. դարու: Ի վերջոյ Վիեննայի Միսիթարեաններից Հ. Բ. Տաշեան մի գեղեցիկ յօդուածով ամփոփեց թեր և դէմ վիճարանութիւնները յայտնելով և իւր կարծիքը Խոսքովիկ ժամանակի մասին: Հ. Տաշեան ևս նորան Ը. դարու և Օձնեցու ժամանակակից անձն է համարում: Մենք յանձնարարում ենք այդ գրուածքը այն ընթերցողներին, որոնք ընդհանուր դադափար ստանալ կկամենային Խոսքովիկ քննական գրականութեան և ձեռագիրների մասին: **** Ի լրութիւն Հ. Տաշեանի յօդուածի աւելացնում ենք, որ Մայր Աթոռի Չեռագրատանը Խոսքովիկ երկու ձեռագիր ունինք № 518 Մ. Կ. և № 56 Դ. Կ. քայի այն պատառիկը, որ № 655 (641) Մ. Կ. ձեռագրից հրատարակել է Միաբանը: Մեր ուսումնասիրութիւնը կատարել ենք այդ երկու ձեռագիրների վերայ: 1

* Մովսիս Խորենացւոյ մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1843. եր. 537.

** Տարաբաղդաբար չկարողացանք ձեռք բերել Հ. Աղանեանի յօդուածը, որ տպուած է Արձագանք № 64, 1892. Բովանդակութիւնը մեզ յայտնի է Հ. Տաշեանի յօդուածից:

*** Խոսքովիկ թարգմանչին և Միաբանի ըրած մի նոր գիւտի աթիւ. Բաղմալէտ. 1892. Մայիս:

**** Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք. — Ազգային մատենադարան ԺԶ. 1895. եր 49.

1. № 518 մի նոտագիր ձեռագիր է, թուականն անյայտ, բայց հնագրական տեսակէտից կարող է ժ. — ԺԸ: դարում գրուած լինել: Ստացողն է ոմն Սահակ, որ երկար ժամանակ մաքառել է Հայոց եկեղեցու հակառակորդների դէմ: Նոտագիր է նոյնպէս № 58-ը. որ գրուած է 1850 թ. Տ. Առնկիւնոս Տ. Ստեփանեանի ձեռքով: Վերջապահի և Տայոց գաղթականների կառավարիչ

Բ.

Ուսումնասիրութեան բուն գործին անցնելուց առաջ, անհրաժեշտ է մի քանի տեղեկութիւն տալ Խոսքովիկ երկի բովանդակութեան մասին, մանաւանդ որ տպագրուած չլինելու պատճառով անյայտ է բանասէր հասարակութեան: Խոսքովիկ թարգմանչի գիրքը հինգ մասից կամ գլուխներից է բաղկացած հետեւեալ վերնագիրներով.

ա. Խոսքովիկայ թարգմանչի Հայոց. Առ այնոսիկ, որ ասեն ընտըծեամը անձեւ, անսկիզբն ընկալեալ զմարդկութիւն Աստուած քան ի կուսէն:

բ. Յաղագս, թէ պարտ է զսարմինն Տէրունական համագոյ ասել Աստուածն քանի, կամ մարմնոյն եւ քան ի մի ընտըծին ասնը, թէ ոչ:

գ. Առ այնոսիկ, որ յերկուս զմարդկայինքն անջատեն ընտըծին: այլ զու ասեն յառաջ քան գյանցանն եւ այլ զկնի յանցանաց:

դ. Առ այնոսիկ, որ տարակուսին ի վերայ փրկչական կրից մարդկայնոց, թէ ընականն պարտ է ասել թէ անքնական: Այս մասը մի թուղթ է ուղղուած Անտիոքի Աթոնաս պատրիարքին:

ե. Նորուն Խոսքովիկ թուղթ առ Տէր Սարգիս եպիսկոպոս Գերադիկորայ:

Առաջին մասից, որ մի ամբողջութիւն է իւր համար, տեղեկանում ենք, թէ մի ինչ որ ժողով է եղել գումարուած միութիւն հաստատելու նպատակով: Բայց ժողովը երկու կուսակցութեան է բաժանուած: Հեղինակն այս գրուածքն ուղղում է հակառակ կուսակցութեան պարագլխին, որ նոյն դերն է կատարում հեղինակի և իւրայինների վերաբերութեամբ, ինչ որ Յուդան Բրիսաոսի և Նորա աշակերտների համար: Հակառակորդն ինքն է յորդորել միութեան նպատակով ժողով գումարել, խոստանալով «ցածուցանել ի ժողովոյ անտի զօտարափառութեան իւրոյ ջերմութիւն եւ զանչափազիւան ի քաց թո-

Վարապետ եպիսկոպոսի հրամանով. երկու ձեռագիրների մէջ միմեանց հետեւում են ա) Անանիա վարդապետի Հայոց — Բան հակառակութեան ընդդէմ երկաթնակաց բ) Խոսքովիկ քաղաքական երկերը և գ) Յովնանու ֆառանայի դաւանաբանական մի երկը — Ծագած նշանակ հաւստոյ նիկական ՅԺԸ. իցն

ղուէ նորաձեւութիւն կարգաց, կրօնից եւ պաշտամանց» նոյնպէս «յանձն առնոյր ընդ մեզ միաձայնել մի բնութիւն ըստ գերահրաշ միաւորութեանն Աստուածն բանի մարմնացեալ» բայց ոչ միայն զրժեւ է իւր խոստումը այլ և մեծ խռովութիւն է ձգել ժողովականներին մէջ: Նա պայման էր զրել «ոչ մեզ զժողովն Բաղկեղոնի յիշել և ոչ իւր» ինչպէս և «զանուանեալն իւր մեծ եւ զորս ընդ նոյն» ընդ մերոյ ի ձեռին կարգեալ խոստանայր իշխանութեամբ»: Սակայն միութեան փոխանակ կուսակցական պայքար է սկսում ժողովի մէջ. հակառակ կուսակցութեան զլուխը իւր խոստման դէմ՝ զժողովոյն Բաղկեղոնի յայտնէր զհամաձայնութիւն: Հակառակորդը խորամանկութեամբ կամեցել է հեղինակին և նորայիններին «ի պարտութիւն արկանել»: Ժողովրդի բազմութեան մէջ մեծ շփոթութիւն է ընկնում առանց գործի ելքին սպասելու. «զի զոմանս հոմախամութեան կարծիք բարկութեամբ զինէին, տեսանելով զմեր առ նա խղաղասիրելն, իսկ այլք զօրանալ հակառակամարտին և իւրեանցն տկարանալ զլսոյ երկուցեալք և այսոքիկ մերա[յ]ոցն»: Իսկ նորայինները քաջալերւում էին յաղթութիւն սպասելով: Սակայն Աստուծոյ զօրութեամբ ընդհակառակն է պատահում: Թիւր և դէմ եղած խօսակցութիւնից անդհանում ենք, որ հակառակորդը մի բարձր անձնաւորութիւն է և որոշ պահանջներ ունի ժողովից. «Տիեզերաց աչք յիս հային և ինձ ամօթ մեծ է ի միաբանելոցն քակիլ և ընդ անմիաբանից ինել, և դարձեալ զի դուք և զմի ոչինչ յիմոց անտի կատարեցէք խնդրոց»: * Ապա Մոսրովիկ բացատրում է այս խօսքերի իմաստը. «Զի յառաջ քան զայս ասէր ձեռնադրութիւնըս տալ ուխտի մանկանց և ի քսան և հինգի զեկտեմբերի ծնունդ առնել և զերեքսրբանն օրհնութիւնն ի վերայ Նրբորդութեանն և ոչ ի վերայ Որդւոյ միայն նուագեալ, ի բաց հանելով անդուստ զխաչեցարն»: Այս խնդիրներին վերաբերութեամբ վէճ է ծագում երկու-

սի մէջ. հակառակորդը նեղն ընկնելով՝ զրաւ որ խոստովանութիւն է պահանջում Մոսրովից, որպէս զի ինքն էլ զրաւ որ պատասխանէ: Պահանջած է Մոսրովիկ թուղթը * և հակառակորդի պատասխանը: **

Մոսրովիկ այս գրութիւնով կամենում է ջրել հակառակորդի մոլորութիւնը և հաստատել Հայաստանեայց եկեղեցու ուղիղ վարդապետութիւնը. Բրիտոսի մարդեղութեան մասին: Հակառակորդի վարդապետութեան վերլուծութիւնից Մոսրովիկ այն եզրակացութեանն է հասնում, որ նա Բրիտոսի մարդեղութիւնը «ոչ միայն անձն, այլ և անսկիզբն» և անդէմ ընդունում: Իմաստասիրական եղանակներով Մոսրովիկ պարզում է հակառակորդի մոլորութեան հետեանքները և հաստատում թէ Բրիտոս «ի մերմէս առանձնակի իւր միացոյց մարմին հոգւով քանականալ» ապա ուրեմն ոչ ընտրելն անդոյ եւ անդէմ՝ զմարդկայինս ընկալեալ ըսնն Աստուծոյ:

«Արդ կամ ասացես ըստ զրոյ որպէս զանունն» նոյնպէս և զլէմն մարդկային ի Բրիտոս» ինչպէս և Մոսրովիկ ինքն է ընդունում «կամ թէ ի բաց բարձցես զգիմին տեսնի, ընդ նմին ի բաց բարձեալ լինիս և

* . . . Բայց արդ եթէ տացէ քեզ Աստուած շնորհս բարեպաշտութեան և խնդրես ճշմարտութեանն լինել ընդ մեզ խոստովանակից, ասացիս որպէս բնութիւն մարդկային առնուլ բանին ի կուսէն» և որպէս զգէմ բանին և մարմնոյն իւրոյ ընդ ձեռն միաւորութեանն մի խոստովանելով դէմ այսպէս և զընտրութեանն զաստուածայինսն և զմարդկայինսն մի դաւանել բնութիւն յանձառ միաւորութեանն. . .

** Առ ի սրբութենէք ձերմէ տուաւ ինձ գիր հարկաւորութեան պահանջել ի մէնջ ասել զմարդկային դէմ առնուլ բանին ի կուսէն և այս ինձ այլ ոչ ինչ երեւի քան թէ ասել զոմն մարդ առնուլ. զի ամենայն մարդ յորմէ հետէ ձեանայ յարգանդի յայնմ հետէ իմացեալ լինի դէմ. քանզի այսպէս ոչ այլ ինչ գիտեմ զդէմն, քան թէ զոմն մարդ: Արդ թէպէտ և ճեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի ոչ ուրանամ մարդկայնութիւն երեւի մարդկան դիմաւ, այլ քանզի փոխանակ սերման զբանն ասեմ ժամանել յարգանդ կուսին, ըստ այնմ մտաց մի ասեմ զդէմն. իսկ մի բնութիւն յետ շարադրութեանցն, ոչ զոք ի հարցն գիտեմ խոստովանել: Զի թէ ոչ տեսանէի զրդր խնդրեալսն հակառակ հարցն, ամենայն ուրեք համարելի պառձեղն ձայնակցութիւն, այլ զի ամենայնիւ տեսանեմ զձեզ փութացողս առանց հերձուածոյ ատեցման սուրբ ժողովոցն:

* Մի ուրիշ տեղ Մոսրովիկ հետեւեալ խօսքերն է ուղղում հակառակորդին. «և ոչ վայելէր ի փառս վեհագունի անուանդ»:

դանուանն առաւելութիւնն: Դասորովի իտա-
տովանութեամբ «Հասարակական և դէմ ա-
ռանձնական և յատկական» նոյն ինքն եղև
ըստ ժամանակի և մարդ հանգերձ բնութեամբ
և դիմաւ և առանձնաւորութեամբ: Այլ ոչ
եթէ յազադս սորին այսորիկ յերկուս բաժա-
նեալ բնութիւնս զՔրիստոս և կամ երկուս
ասել զնա դէմ և երկուս անձնաւորութիւնս»
այլ մի բնութիւն: մի դէմ և մի անձնաւո-
րութիւն: Բայց նա «մի բնութիւն և մի
դէմ ասելով ի Բրիստոս» դաւանում է «ոչ
ըստ համագոյութեան բանին և մարմնոյն» *
«այլ ըստ անձաւ միաւորութեան» Ապա շա-
րունակութեան մէջ թուում է մարդկայու-
թեան խորհրդի բաղմատեսակ սխալ ըմբռ-
նումները ի միջի այլոց և «ըստ բնութեամբ
միաւորութիւնն եթէ արտաքոյ դիցէ զիմի և
անձնաւորութեան ըստ այժմոցս հաւասար-
եացի նորազոյն ըուսեալ անպարշտութեանս:

Երկրորդ և երրորդ զլուխները կապ ու-
նին միմեանց հետ: Դասորովի այս երկու զլուխ-
ների մէջ մաքառում է այն մոլորութեան դէմ
որի հակառակ զինուած էր և Յովհան Օձ-
նեցին Երևութականաց ճառի մէջ: Դասորով-
կի այս երկու զլուխների ինչպէս և Օձնե-
ցու Երևութականաց ճառի մանրամասն քնն-
նութիւնը ցոյց է տալիս որ երկու հեղինակ-
ներն էլ մաքառում են Յուլիոս Աղիկանա-
ցու հետեւողների դէմ:

Չորրորդ զլուխը ինչպէս յիշեցինք մի
թուղթ է ուղղուած Անտիոքի Աթանաս
պատրիարքին «Դիւխ աստուածային ժողո-
վրդեան հովիւ քրիստոսեան բանաւոր հօտի
հայր մեծ ի մեծազունի տիմոն նստեալ
առաքելոյն Պետրոսի Աստուածապալաւ Տէր
Աթանաս պատրիարքիդ Անտիոքու մեծի: Դաս-
րովի նուազս ծառայից: Տէր իմ Տէրս:

Այս հատուածն ևս ինչպէս առաջինը
պատմական կարևոր նշանակութիւն ունեցող
մի յիշատակարան է: Թղթի սկզբին կցուած
է մի յառաջաբան «նախադիր քանից առ
Աթանաս Անտիոքացի» որից տեղեկանում
ենք թէ զրուած է Աթանասի խնդրանօք:
Այս թուղթն ևս կապ ունի մի ժողովի հետ
որի պատճառն եղև է նոյն ինքն Աթա-
նաս որովհետև նախադրութեան մէջ նա

կոչում է «հայր բազմաց ի միաբանութիւն
եկեղոց առաքինասէր անձանց» իսկ թղթի
վերջերում հեռեւալ առգերն է ուղղուած
նորան: «Զի զու ժառանգ զտար ճշմարտու-
թեամբ հարանց ուղղափառաց և նոցին
խաղաղասիրութեանն եղեր նախանձորդ ըս-
կիզբն արարեր ի մարդիկ սերմանել զխաղա-
ղութիւնս զոր անկեաց հոգին սուրբ ի մէջ
հաւատացելոց: Պատրիարքի հրամանով նորա
եպիսկոպոսներից երկուսը Թէոդոտոս և Աթա-
նաս պէտք է խօսէին Դասորովի հետ «ի ղերայի-
ղորդաւտ» «վասն հաւատոյ»: Աթանաս եպիս-
կոպոսը վիճաբանութեան ժամանակ լուռ է
մնացել և առհասարակ Դասորովի նորանից
վաս բան չէ լսել: Բայց Թէոդոտոս ոչ
միայն չի հարցնում Դասորովին այլ միանգա-
մից պարզ յայտնում է իւր մտածած մոլո-
րութիւնը: Դասորովի այդ պարզութիւնը
շնորհակալութեան արժանի է համարում:
«զի թշնամութիւն յայտնեալ զգուշանալ
հրամայէ իսկ ընդ կեղծաւորութեամբ մտա-
նել յանգէտս դաւաճանէ»: Բայց տարա-
բաղդարար այդպէս պարզ իւր մոլորութիւ-
նը չէր յայտնել ժողովի ժամանակ: ապա թէ
ոչ «երկոքին կողմանքս ի չարէ նորա աս-
տուածս զերծեալ լինէաք, ոչ նա նենգաւոր և
ոչ մեք նենգեալ գտանէաք»: Ընդհակառակ
ժողովի մէջ լռութեամբ ամեն ինչ «ծածկեաց
և որպէս կարթիւ բերանովք այլոցն զմեզ
ոչսալ կամեցաւ»: Դերայիղորդատարի խօսակ-
ցութիւնը կատարուել է ժողովից յետոյ
այնտեղ է եղել նոյնպէս Աթանաս պատրի-
արքը, Բայց ոչ մասնակից վիճաբանութեան
ինչպէս տեսանք մէջ բերած տեղեկութիւն-
ներից: «Զի թէ թարգմանն առ ժաման ոչ
էր զնացել անգրէն ի տեղոջն իսկ կամէի ընդ
քեզ խօսիլ յանդիման նորա» զրում է Դաս-
րովի: Այս թղթով Դասորովի մաքառում է
Թէոդոտոսի մոլորութեան դէմ և կամենում
է Աթանաս պատրիարքին հասկացնել «թէ
ընդ քո սուրբ տիմոնովք և քոյին ուղղա-
փառութեանն դաւադանուդ գտանի թագու-
ցեալ զայլ գառն կերպարանեալ»:

* Այս վարդապետութեան դէմ նա մաքա-
ռում է Բ. և Գ. զլուխներում:

Խոսքովիկ մէջ առ մէջ բերում է Թէո-
դոտոսի խօսքերը և հերքում Այդ վկայու-
թիւններից պարզ երևում է որ Թէոդո-
տոս Սեբրոս Անտիօքացու վարդապետու-
թեան հետեոյ է կամ ուրիշ խօսքով Յա-
կովբիկ Ասորի է: Բրիստոսի մէջ կատարելու-
թեան երեք աստիճանաւորութիւն էր ըն-
դունում Թէոդոտոս. նորա ասելով «անկա-
տար և անփառաւոր և ապականացու եկաց
մնաց մօրմինն Բրիստոսի ի ծննդէնէն մինչև
յարուելթիւնն» իսկ «յետ յարութեան շնոր-
հէր գտանել նմա փառս զկատարելութիւնն
և զանապականութիւնն»: Խոսքովիկ նորա
խօսքերի մէջ հակասութիւններ է գտնում.
Ասէր յարգանքի կուսին միաւորեալ զբանն
Աստուած ընդ իւրում մօրմնոյն, յաղագս
որոյ և բնութիւն մի գլխիստոս ասէր զոյ,
բայց յետոյ բաժանում էր «զոմն ամենակա-
տար և փառաւորեալ և անապական ասելով
և զմիւսն ոչ նոյնպէս»: Իսկ նորա վերջին
մոլորութիւնն այն էր որ ասում էր «Թէ
զմարմինն իւր բանն Աստուած տարեալ գնէ
առաջի Հօր և Հօգոյն զկնի Թաղմանն իրրե
զբեռն ինչ օտարոտի և աշխատաբարձ, ասե-
լով. Ես վասն զի մէկին և ոչ կարացի զմար-
մինս իմ ընդիս միաւորել և իմում հաղորդ
առնել փառաց և զօրութեան պահեցի զայս
ձեզ առնել զի կրկին էք»: Խոսքովիկ մի առ
մի ջրում է այս մոլորութիւնները և ս. Հայ-
րերի վկայութիւններով հաստատում իւր
խօսքը: Թղթի վերջում դառնում է կրկին
Աթանաս պատրիարքին «բայց դու» ով Հայր
պատուական, հիմն և հաստատութիւն ե-
կեղեցւոյ, մի բացցես զլսելիս քո այգափ-
սեաց մոլար վարդապետութեանց բանի,
որովհետեւ դու ժառանգ եղար սուրբ հարց
ուղղափառութեան և խաղաղասիրութեան
նախանձաւոր: «Եւ մի զարմանար» շարու-
նակում ե Խոսքովիկ իւր խօսքը «Թէ ընդ
քո սուրբ աթոռովք և քոյին ուղղափառու-
թեանն դաւաղանաւ գտանի Թաղութեալ գայլ
դառն կերպարանեալ»: Այս ախարկը վերա-
բերում է Թէոդոտոս կաթսկոպոսին: «Սա-
կայն պարտ և արժան է յայտնել և ցուցա-
նել զլուս ըտրոր անղամնցս քեւ հանդերձ
յառողջութեան է և մինն միայն ի մէջ էր

անգամ, որ վերաւորեալ գտաւ»: Ապա յոր-
դորում է նորան. «մի լիցի քեզ Թիւրքեղոյն
լինիլ Թիւրակից, որ սկսարդ լինել խնդրող
ուղղութեան և բարեպաշտութեան»: Թուղ-
թը վերջացնում է խնդրելով որ եթէ
պատրիարքը չկամենայ «հասանող բանիւ կարել
և ի բաց ընկենուլ գնալ զորմէ բանքս են և
կամ որ ըստ նմա իցեն» գոնէ եկեղեցու
աւանդութեան և սիւնհոգոսական կարգի և
սովորութեան համաձայն պէտք է սրճանա-
գրել ընդունելութեան և ոչ ընդունելութեան
մասին:

Հինգերորդ զուտը ինչպէս տեսանք վեր-
նադրից և ինչպէս երևում է սկզբնաւորու-
թիւնից, ուղղում է Գերազիկորայ Սարգիս
կաթսկոպոսին. «Պատուական զլուս հովիւ
հօտասէր, բարեպաշտութեան փափագող,
մերձեալ ի դուրս ուղղափառութեան, Տէր
Սարգիս կաթսկոպոս Գերազիկորայ, Խոսքով
յանարժան ծառայից խնդրէ խաղաղութիւն
քեզ յԱստուծոյ: Այս խօսքերը մի և նոյն
ժամանակ ապացոյց են, որ Սարգիս կաթս-
կոպոսն էլ կապ ունի միութեան նպատակով
գումարում ժողովի հետ որի մասին յի-
շատակութիւն կար Ա. և Դ. զլուսնների մէջ:
Խոսքովիկ «ի հեռաւորաց և յանձնօթից»
մօտեցել է Սարգիս կաթսկոպոսին և նորա-
յիններին հասկացնելու նրանց օգուտը ինչ-
պէս Յովսէփ Բանանացոյ երկրից Եգիպտոս
էր փոխադրում փարաւոնին և նորա երկ-
րին կերակրիչ հանդիսանալու Խոսքովիկ յոյս
ունի որ Սարգիս նմանող չի լինիլ «այնոցիկ» որ
զանձնահաճութեան ախարժեցին ստանալ դա-
նուն» կամ որոնք «գրարեբանիչս իւրեանց ձգեն
ի վեր և ի բարձրագոյն տեղի բարեկամու-
թեան իսկ զյանդիմանիչն ի զրուսնս առնն
ատելութիւն կատարեալ» այլ որպէս մարդ
«որոյ ծագկեալ են ալիք» և «գերկիւզածու-
թեան զգեցեալ ձեւ և անուամբ վարդապե-
տութեամբ պայծառացեալ» ճշմարտութեան
հետեոյ կլինի:

Այս ընդհանուր յառաջարանից յետոյ
Խոսքովիկ նկատադրում է Սեբրոս Անտիօքա-
ցու և Յուլիոս Աղիկարնացու հանդէս գալը
Յուստիանոս կայսեր ժամանակ, նոյա փա-
խուսը Եգիպտոս, նոյա թշնամանալը տար-

բեր վարդապետութիւնների համար և երկու հերձուածների ցեղապետ հրատարակելը: Ազիկառնացու հետեւողները կոչում են Յուլիանիստներ, իսկ Սեբրոսինը Յակոբիկներ, այն եպիսկոպոսի անունով, որ ձեռնադրուելով Սեբրոսից՝ շրջեց Ասորոց երկրում և ամեն տեղ լցրեց սարկաւազներով և քահանաներով, որոնք նորա անունով Յակովբիկ պէտք է կոչուէին՝ խոստովանելով Սեբրոսի հաւատը: Մեր եկեղեցու պատմութեան համար կարևոր է մանաւանդ հետեւեալը, որ ամբողջապէս մէջ ենք բերում. «Զոր ապա յետ այսորիկ փափաղեցին երկրքին կողմանքն անուամբ մեծին Գրիգոր Խոստովանողին Բրիստոսի խառնեալ զսուրբ անուն ընդ անուանս աղանդահարցն իւրեանց, քաղցրութեան մեղու ռձանելով զսպանոյ զեղս և զաղանդի դոյն զուենալ և պաճուճեալ դունով սպիտակութեան: Եւ համայն ոչ հաւատարապէս որպէս անուանն ցանկացողք հրաշալոյն Դրիգորի ընդ նմին և խոստովանութեան, այլ ըստ օրինակի Շամրապուլոյն երկիրդաղանէին աստուածոյն իւրեանց և պաշտէին զԱստուածն Խորայելի: Պատմական ուրիշ ցուցմունքներն էս տեղեկութիւն ունինք Ասորիկների հայոց եկեղեցու հետ կապած միութեան մասին. Բարդէնի, Ներսէս Աշտարակեցու, Կովիտասի թղթերը, նոյն իսկ յետին հեղինակներ Միքայէլ Ասորին և Պօղոս Տարօնեցին հաստատում են այս իրողութիւնը: Վերջին հեղինակի ասելով Ասորիների մի մասը Լուստուրչի անունով Գրիգորիկ էին կոչում: Բայց և այնպէս այն ձեռով լինչպէս մեզ Խոսրովիկն է աւանդում պատմական մի նորութիւն է, որ մենք առաջին անգամ ենք լսում: Այս խնդրի լուսարանութիւնը յետոյ կտեսնենք:

Խոսրովիկ մաքառում է թէ Սեբրոսի և թէ Յուլիոսի դէմ ցոյց տալով Բրիստոսի մարդեղութեան ճշմարիտ գաւառութիւնը նախնի հարց դրութեանց համաձայն: Երկուսի տարրերութիւնը և վարդապետութիւնը աւելի պարզ այսպէս է որոշում Խոսրովիկ. «Յուլիանէ ասէր պարտ է զմարմինն Բրիստոսի անշարժարելի ասել և անմահականացու ի ծննդէնէն որ ի կուսէն մինչև ցաւ խառն քանդի չարչարելի և մահականացու ասել, դառնի ասացեալ ապականացու ընդ ձեռն որոյ հարկաւոր է ապա և երկուս բնութիւնըս ասել: Իսկ Սեբրոսիանոս ասէր. Ոչ, այլ պարտ է չարչարելի և մահականացու ասել զմարմինն Բրիստոսի ի ծննդէնէն մինչև ցարութիւնն զի այսոքիկ և զինի յարութեանն

հետեւեալ լինին մարմնոյն Բրիստոսի, զի թէ անշարժարելի և անմահականացու մարմին ունէր մինչև ցարութիւնն, զտանի եղեալ սուտ մարդեղութիւն նորա և զմարդկայինն կատարել առ աջօք և ոչ ճշմարտութեամբ»:

Երկու աղանդապետի մոլորութիւնը ընդհանուր կերպով ցոյց տալուց յետոյ՝ խիստ խօսքերով զիմում է Խոսրովիկ նրանց հետեւողներին, մանաւանդ Յուլիանիստներին. «Եւ արդ՝ զի ցուցաք վասն երկուցս այս արանց, զի ոչ միայն եթէ ոչ են համաձայնք սրբոյն Գրիգորի, այսինքն առաքելական հաւատոյն, այլ և յոյժ նոցին հակառակք: Ժամ է այսուհետեւ ասել մեզ առ սոսա զորմէ ասէրն Եղիա ցիւրայէլ, Մինչև յերկաղայք յերկուս ոտս և կամ մինչև յերկաղայք ծածկել ստութեամբ զճշմարտութիւնն և ընդ ճշմարտութեամբ թաղուցանել զստութիւնն, այսինքն կամ պէտք է հետեւ պարզութեամբ Սեբրոսին և Յուլիոսին, կամ հետանալ իսպառ նորանցից: «Ահաւասիկ վկայ ունիմ զԱստուած վկայական բանիւ, թէ տակաւին ևս իսպառ սիրէք զատելիսն և զթշնամիսն Աստուծոյ (Սեբրոսին և Յուլիոսին) համարիք ձեզ առաջնորդս, դատելոյ է զձեզ բանս իմ այս յաւուրն դատաստանի. և ոչ կարէք պառնաւել իբր թէ ոչ որ զայս մեզ զգացոյց և բողոքեաց յականչս մեր, քանզի ոչ այլ ինչ, այլ ի վկայութիւն ձեզ առաքեաց զիս Տէր»:

Թղթի մնացած մասը հակաճառութիւն է Ազիկառնացու դէմ, որովհետեւ ընդարձակ կերպով խօսել է արդէն Սեբրոսի համար առ Աթանաս պատրիարք դրած թղթում, ինչպէս յիշում է երկու անգամ*:

Այս մասն էլ մեծ նմանութիւններ ունի թէ Օձնեցու Երեւութականաց ճառի և թէ Բ. և Գ. զլուխների հետ, որ ինչպէս տեսանք Յուլիանիստների դէմ էր ուղղուած:

Գ. Վ. Յուլիանիստ.

(Կր շարունակուի)

* «Զոր և յիշեցաք սակաւութիւն զաղմաղան նորա (Սեբրոսի) հայհոյականսն ի թղթին, որ առ պատրիարքն Աթանաս վասն Թէոդոտեայ. Կի ուրիշ տեղ. «Զի զոր ասելն պարտ էր ընդդէմ մտածութեանցն Սեբրեայ, ասացաք սակաւութիւն թղթին, որ առ պատրիարքն Աթանաս գրեցաք վասն Թէոդոտեայ»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԷ ԱԶԳ. ՀԱՆԴԻՍԻՑ.

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐՆԵՅ

(Ասորիլ ամիս)

—Մանիսա (պատկերազարդ) 97. —Ազատ քաղաքացի
Հայոց վրայ տերութեան Կարգաց տուած տեղեկա-
ղիւրը. 103. —Հայ բժշկական ձեռագիրներ, Օգուտ
բժշկութեան՝ Ամիրտովլաթի, և Պունիաթ Բժիշկ
Սերաստացի. 108. —Խիկար և իւր իմաստու-
թիւնն. 112. Բնդդիմախօսութիւն. 116. —Գրականու-
թեան նպաստամատոյց գումարներ Ռուսահայոց
մէջ. 122.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Նոր հրատարակութիւնք. 224. — Աղգային
թերթերէ ծաղկեփունջ 226.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, 228:

ԲԵՋՄԵՎԷՊ.

(Ասորիլ ամիս).

Երևման Հ. Ս. —Հայ լրագրութիւնն և իւր
բաժանորդներն. 145. — Սարգիսեան Հ. Բ. —Արր.
Մամիկ Նպիս Առ Վաչական գրած թուղթն 147.
—Փրանսուայ Գորէ. —Հսկումը. թարգ. Հ. Ա.
Ղազիկեան 151. —Երեմեան Հ. Ս. —Հանք և իրենց
ստուգարանութիւնը 154. —Տէ Ամիշիս. —Ճառեր
մանչերու համար թարգ. Հ. Ա. Քաղաքագիւղեան 156.
—Իմաստունն Խիկար և Տովթիթայ գիրքը 160. —
Ղազիկեան Հ. Ա. —Նուպար փաշայի շիրմին շուր-
ջը 162. —Հայ յարուածներ օտարազգի թերթերու
մէջ 163. —Բարմաճեան Կ. Յ. —Հայք Ս. Գրոց
մէջ 163. —Դիտողութիւնք յիշեալ յօդուածին վը-
րայ 165. —Եփրիկեան Հ. Ս. —Բնաշխարհիկ բա-
նալոյս 168. —L'Arménie —Բարձ. Մ. Մանսուր Միր-
զեան 171. —Թէրզեան Թ. —Գեղեցկագիտութիւն 173.
Ղազիկեան Հ. Ա. —Ծառուրեան ընկերութիւն
թիւններ (Գրախօսութիւն) 176. Երեմեան Հ. Ս.
—Երեք նորատիպ վիպասանութիւն (Գրախօսու-
թիւն) 180. —Հանդիս Հանդիսից 182. —Նի. —Եօր-
քի Վիթիարի Տները 187. —Ետտիկեար Հ. Փ. —
Քաղաքական ամիս 179. —Նամականի 195.

Մ Ո Ւ Ր Ճ.

(Փետրուար եւ Մարտ ամիս).

1. Պուշկինից Յ. Տէր Գեորգեան, Պալ-
տաւա. (պոէմա, վերջ). — 2. Աղեկեան Ա.,
Սկեսուրը (վերջ). — 3. Լեւոնտովից Ծառուրեան,

Բանաստեղծութիւններ. — 4. Փաշայեան Կ. Յ.
Օդ և կլիմա (վերջ). — 4. Իսահակեան Ա. Ե-
տիք. *** (բանաստեղծութ. — 6. Տէր Միրա-
քեան Յովհ. Գեորգեանների ազատ ընթերցա-
նութիւնը. — 7. Շանթ, Ազատ բանաստեղծ.
— 8. Խաթանեան գարեգին, Հարկերը Տաճ-
կաստանում (շար). — 9. Բթայեան Երչակ,
Զինուորի երգերից (բանաստ). — 10. Յովհաննի-
սեան Միքայէլ, Սոցիալական էստիլիցիա (շար.)
11. Նակորեան Յակոբ, Գարնան մօտիւններ
I—IV. — 12. Չիլինկարեան Ա. 2 հոգի աշխ.
գպրոցներում (վերջ). — 13. Վանցեան Գր.
Հայերէնը մշակելու նիւթեր. — 14. Ղազարեան Եր-
ւանդ, Անցեալի յիշատակը (վերջ). — 15. Աղ-
բալեանց Ն. Ճուղուրեանցի «Ազա սը. Սարգի-
սը. — 16. Մար. Յար. Շանթի «Գարձ»-ը. —
17. Ա. Ե. և Ա. Ա. Մուրճի մի դրախտականի
առթիւ. — 18. Մարգարեան Ֆրիդոն Նաւթա-
յին քրոնիկ, III. — 19. Մանուէլեանց Լեւոն,
Բաքայ հայոց դրագարան—ընթերցարանը. — 20.
Սալլիմեան, Վաշխատութիւնը Երաւաբալդի
գաւառում. — 21. Արհամէդ Տ. Քաղաքային ինքնա-
վարութիւն II. — 22. Յարմարեան Ս. Պարսկաս-
տանից II. — 23. Խմբ. Զանազան լուրեր. — Յայտ-
արարութիւններ:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ

Վիլհէլմ Լաուֆ—Երիգասարգ Արները և
Անգլիացիներ (թարգմ. Օր. Շ. Ն. —հրատ.
Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. Ընկերութեան. № 154 և
155) Թիֆլիս, 1899.

Ս. Զելինսկի.—Բոյսերի գործածութիւնը Ե-
րևանի նահանգում և ծրագիր հիւանդութեան և
բժշկութեան մասին նիւթեր հաւաքելու (արտա-
տպած Ազգագր. հանդիսից). Թիֆլ. 1899.

Գր. քհն. Մատինեանց. Համասփիւռ (հեքիաթ),
Թիֆլիս, 1899.

Մոլիէտ.—Կեղծ աղնուուհիք (թարգմ.) ֆր.
Մեքիք Յ. Պէլլիքճեան. Բագու, 1898.

Եզնիկ քահ. Երզնկեանց.—Դասագիրք կրօնի
քրիստ. ուղղափառ դասնութեան Հայոց Առա-
քել. եկեղեցւոյ (Ա. գրքոյկ). Թիֆլիս, 1899.

Awet. Babaian.—Les Sources minerales de Tiflis.
Paris, 1899.

1899

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷՉՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա լ ի ո ղ ա ղ ի լ ի լ ի Է { Ուսումնասիրում 4ր.
 { Արտասահմանում 5ր.

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձիշղ հասցեները.
 Հասցեն՝ Ս. ԵՉՄԻԱԾԻՆԻ. Թիպոգրաֆическому Комитету,

Արտասահմանի համար. Rédaction du Journal „Ararat“. Etchmiadzine
 (Caucase)

ՄԱՅԻՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ ՎԱՃԱՌՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

Ո. Կ.	Ո. Կ.
Առակք Զոհովի Գալը. եւլ. Այվազեանց. » 80	Դաստիարակութիւն և ժողովականութիւն՝ Մ. Գիւլիս. թարգմ. Ս. Մ. . . » 60
Պարզ քարոզ. Էմ. քահ. Նազարեան. » 15	Սոկրատայ Սքոլատիկ. Եկ. պատմ.-աշխ. Մ. վրդ. Տ. Մովսիսեան 2 —
Բ. դրք. Բ. տպագր. . . . 15	Նոյն անուանեալ Փոքր Սոկրատ 60
» Գ. — Դ. իւրաքանչիւրը . . » 20	Բաղդատութիւն Տպ. Սոկրատի և Երուսաղէմի Ձեռագրի՝ Սահակ եպիս. եւ Մեսրոպ վրդ. 10
Սրբազան պատմ. հին Կտակարանի — Ամնրոսիոս վ. Գալֆաեանցի . 1 —	Վկայարան. Գորիա և Շմոնի 50
Նոյնը Ն. Կտակարանի (պատկերազարդ) » 50	Կրօնական բար. Խորհրդածութիւններ Ա.-ից Փ. դրք. իւրաքանչիւրը . . . 20
Յիշատակարան աղէտից Դրիգորի Նալաթեանցի . . . » 15	Հայաստանեայց առաքելական ուղղափառ. և եկեղեցին և իւր ա. կարգը՝ Արշակ Տէր Միքելեանի 60
Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց յարաբերութիւնը. Հայոց հետ՝ Ն. Զարամեան » 35	
Նկարագրութիւն Հոգևորական վարույց Եովսէփ Երզնկայի թագաւորին Հրէական Մեսրոպ վրդ. » 70	
Յաւելուած Դրիգորի Նալաթեանց պատմ. վիպ. — աշխատ. Գր. Նալաթեանց . . » 3	
Տէր Պետրոս Ա. Գետադարձ՝ Կ. Կոստանանց » 10	